

O'TAR QUSH
NOLASI

CHINGIZ AYTMATOV

YANGI ASR AVLODI
TOSHKENT
2017

UO'K: 821.512.154-3

KBK: 84(5Kirg')6

A-39

Aytmatov, Chingiz

O'tar qush nolasi: hikoyalar. Chingiz Aytmatov/So'z-boshi muallifi Vafo Fayzulloh. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017. – 144 b.

Adabiyot bor ekan, kitobxon hamisha Aytmatov asarlarini o'qishga o'zida ehtiyoj sezaveradi. «Turkiy dunyo vakillari ichidan Alisher Navoiydan keyin besh yuz yil o'tib, faqat Aytmatovgina adabiyot cho'qqisiga ko'tarila oldi», deb yozgan qirg'iz adabiyotshunosi Rustan Rahmanaliyev ham shu jihatni nazarda tutgan bo'lsa, ajabmas.

Xalqining qadriyat va an'analariga sodiq yozuvchi bu jihatlarni adabiyotga, o'z asarlariga olib kirdi. Va qirg'iz xalqining mard, tanti odamlarini dunyoga tanitdi.

Adib bir qancha mavzuni bir vaqtning o'zida asarlarining bosh mavzusiga aylantirilgan yuksak iste'dod sohibidir. Muhabbat, inson qadri, mehr, odamzotni ulug'lovchi fazilatlar Aytmatov ijodining gultojidir. O'zi ko'rgan, bilgan, boshidan kechirgan, qalbini o'rtagan hodisalarni jonli manzaralarda kitobxonga havola etish va uning muhabbatini qozonish oson bo'lmagani holda bu sharaf Aytmatovga nasib etdi.

E'tiboringizga havola etilayotgan kitobga atrofidagi voqea-hodisalar, insonlar taqdiriga befarq bo'lmagan va shu mavzularni yozganlarida jonkuyarlik bilan aks ettirgan Chingiz Aytmatovning hikoyalari jamlandi. Ularni aynan maktab o'quvchilariga taqdim etishdan murodimiz farzandlarimiz ham xalqiga, Vataniga sadoqatli bo'lsinlar, millatini dunyoga tanitsinlar.

So'zboshi muallifi

Vafo FAYZULLOH

ISBN 978-9943-20-252-8

© Chingiz Aytmatov, «O'tar qush nolasi». «Yangi asr avlodi», 2017-y.

So'zboshi o'rnida

BUYUK QALB EGASI

Chingiz Aytmatov 1928-yilning 12-dekabrida Talas vodiysi Avliyo ota shahri yaqinidagi Shakar ovulida tug'ilgan. Chingizning o'tmishini sevgan bobo-buvilari o'zlarining eng ulug' deb bilgan qadriyatlari asosida yoshlarning dunyoqarashlari shakllanishini vasiyatday uqtirar edilar. Jumladan, har bir bola yoshligidan o'zining yetti ota-bobosini aniq bilib, umrining oxirigacha unutmasdan avlodlariga yetkazishi kerak edi. Shajarasi haqida Aytmatovning o'zi shunday ma'lumot beradi: «Men Shakar urug'idanman, mening otam To'raqul, To'raqulning otasi Aytmat, Aytmatning otasi Kimbildi, Kimbildining otasi Konchujoq... Aytmat bobom qo'li gul usta edi: ham duradgor, ham temirchi, ustiga-ustak chevar ham edi. Qolaversa, durustgina baxshi ham edi. Uning besh ta farzandi bo'lgan: Oyimqul, Qoraqiz, Guloyim ismli qizlari, To'raqul, Risqulbek ismli o'g'illari bor edi».

Demak, Chingiz To'raqul o'g'lini adiblikka qoni tortgan edi. Ammo qo'bizchi va baxshi Aytmat bobosi erta qazo qilib, u bu ulug' daryodan istaganday bahramand bo'lolmaydi... Har qalay, bolaligining eng saodatmand damlari adabiy muhitda kechadi. Obro'li va e'zozdagi qirg'iz momolarigina tang'iydigan oychurek boshidan tushmaydigan buvisi, oqila va zehni o'tkir, nabirasini yer-u ko'kka ishonmaydigan Oyimxon ena Chingizga juda ko'p ertak va afsonalar so'ylab beradi.

Chingiz Aytmatov 8-sinfni tugallashi bilan Avliyo ota (hozirgi Jambul) shahridagi Zooveteranariya texnikumiga o'qishga kirdi, so'ng Frunze (hozirgi

Bishkek) Qishloq xo'jalik instituti zooveterenariya va chorvachilikni mexanizatsiyalash fakultetida o'qiydi. Hatto bir muddat Qirg'iziston Chorvachilik ilmiy tekshirish institutida 1956-yilning o'rtalarigacha zootexnik bo'lib ishlaydi.

28 yoshga yetibgina Adabiyotsiz yashay olmasligini qattiq his etgan Chingiz chuqur bilim olib, butunlay o'zini badiiy ijodga bag'ishlashga qat'iy qaror qiladi. Shungacha ham besh-olti yil orasida to'rt-besh hikoyasi va «Qirg'iz termenalogiyasi haqida», «Asliyatdan uzoq tarjimalar» degan maqolalari matbuotda chiqib, bir qadar shov-shuvlarga ham sabab bo'lgan edi. U 1956–1958-yillari Moskva shahridagi Adabiyot institutining Oliy adabiyot kursida o'qiydi. 1957-yili birinchi qissasi – «Yuzma-yuz»ni yozadi. 1958-yilda esa «Jamila» qissasiga nuqta qo'yadi. Adib ota tilida bitgan bu asarlari o'sha yillaridayoq Qirg'izistonda bosiladi. «Jamila»ning birinchi nomi qirg'izchada «Obon» («Kuy») edi. Asar «Yangi dunyo» («Новый мир») jurnalida «Jamila» nomi bilan bosiladi.

O'qishni tugatib, yurtiga qaytgan yosh adib 1958–1960-yillari «Qirg'iz adabiyoti» («Литературный Киргизистан») jurnalini boshqaradi. 1960-yildan sobiq mamlakatning markaziy gazetasi «Haqiqat» («Правда»)ning o'z muxbiri bo'ladi. 1961-yili bir yo'la ikki qissasi bosiladi: «Sarvqomat dilbarim» va «Bo'tako'z». 1963-yilda yana ikki qissasi – «Birinchi muallim» va «Somon yo'li» («Momo yer») yorug'lik yuzini ko'radi.

U 26 yil davomida Qirg'iziston Kinemotografiyachilar uyushmasini ham boshqardi. Bu yillarda qirg'iz film yuksaldi, jahonga chiqdi. 1965-yili yurtida, 1966-yili Moskvada «Alvido, Gulsari» qissasi bosiladi. Bu asarini rus tilida yozdi, keyin qirg'izchaga o'girildi...

Asardan asarga o'sish, yangilanish Aytmatov ijodiga xos xususiyat. Uning 1970-yili bitilgan «Oq kema» qissasi ana shuning go'zal bir misolidir. Qissa asosida

suratga olingan «Oq kema» badiiy filmi tomoshabinlarga manzur bo'lib, 1977-yili Qirg'iz film ijodkorlari qatorida adib Davlat mukofoti bilan taqdirlanadi.

1973-yili hamkorlikda «Fuzduyamaga ko'tarilish» dramasi yozdi va muxlislarini quvontirdi. Qirq olti yoshidan Qirg'iziston FA akademigi bo'lgan adib, yil o'tib, 1975-yili to'qqizinchi qissasi «Erta qaytgan turnalar»ni, 1977-yili esa «Sohil yoqalab chopayotgan olapar»ni e'lon qildi.

1979-yil dekabr – 1980-yil marti oralig'ida 51 yoshdan hatlab, 52 yoshga hali yetmay turib to'rt oyda Cho'lpon otada bitgan romani «Asrni qaritgan kun» e'lon qilinishi bilan dovrug' taratdi. 1982-yili adabiyot yo'nalishi bo'yicha Nobel mukofotiga ko'rsatilgan nomzodlar ichida sovringa ega munosib da'vogarlardan biri bo'ldi va shundan boshlab, nomzodlar safidan vafotigacha tushmadi...

Adib yana uch roman e'lon qildi: 1986-yili «Qiyomat» («Kunda»), 1995-yili «Kassandra tamg'asi» («Oxirzamon nishonalari»), 2006-yili «Qulayotgan tog'lar» («Mangu qayliq»). U badiiy ijod bilan birga publitsistikani ham qo'shib olib bordi. Oradan uning dolzarb mavzudagi otashin, samimiy, xolis, dangal chiqishlari ham davom etdi. Jumladan, yapon shoiri Daysaku Ikeda bilan qilgan muloqoti bois tug'ilgan «Buyuk ruhga qasida» (1993), qozoq shoiri Muxtor Shoxonov bilan dildan qilgan adabiy gurungi natijasi «Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori» (1996) kitoblari, Avezov, Lui Aragon, Odil Yoqubov, Shastakovich kabi o'nlab adiblar haqidagi adabiy portretlar, maqola va esselar shularning eng ko'zga ko'ringanlaridandir. Hamkorlikda yaratilgan asarlari ichida «Suqrotni xotirlash tuni» pyesasi (1996) ham bor.

Chingiz Aytmatov 2008-yil 14-iyunida olamdan o'tdi va Bishkek yaqinidagi Ota bayit qabristoniga dafn qilindi.

Vafo *FAYZULLOH*

O‘TAR QUSH NOLASI

Tozi deganingiz allambalo it-da – ovuldan bir to‘p o‘tliq chiqdi deguncha hozir-u nozir. To‘s-to‘p o‘londa ergashib olganini sezmay qolasiz, endi uni haydab, orqasiga qaytarib bo‘psiz, do‘q-po‘psalarigiz bir pul – baribir ketmaydi, go‘yo hayiqqanday chetga chiqib, lo‘killab ketaveradi. Rostdan ham tozilar g‘alati maxluq – ularga dala-dasht bo‘lsa, shovqin-suron bo‘lsa, odam gavjum bo‘lsa bas, shunday paytlarni kutgani-kutgan; ehtimol shuning uchun ham ovchi it deyilsa kerak...

Elomon itning ketidan quvib Ko‘lgacha chopib bordi. U dafn marosimida so‘yish uchun mo‘ljallangan ikki yashar navvosni boylab berishda xotin-xalaj, qari-qartang bilan birga ketayotgan akasi Turmanga qarashib yurganida tozi iti Uchar olomonga ilashib, azza-bazza safarga o‘tlanib qolibdi: quvonchi ichiga sig‘may u yoqdan bu yoqqa chopadi, hali buni, hali uni hidlab-hidlab qo‘yadi, butalar atrofida sakrab-sakrab, goho bir zum to‘xtab, hurib ham qo‘yadi, odamlarni safarga tezlaydi. Elomon itining otini aytib ham, avrab-aldab ham qancha chaqirmasin, bari befoyda ketdi. Odamlarning ovga emas, balki ta‘ziyaga – kennoyisi Olmoshning qo‘shni qishloqda to‘satdan vafot etib qolgan o‘n yetti yoshli singlisining janozasiga borayotganlarini aqlsiz it qayoqdan bilsin, deysiz; buni biyalariga, ho‘kizlarga minib olganlar orasida chopqir o‘tli bironta ham yosh yigit yo‘qligidan bilib olsa ham

bo'lardi. Issiqko'l atroflarini makon tutgan barcha erkaklar, jamiki eng yaxshi otlar, qurol ko'tarishga qurbi yetadigan qirg'izman degan yigit borki, bari-si, o'sha kuni uzoqda, tog'larning narigi tomonida, bu yerdan uch kunlik yo'l bo'lgan Tolchuy vodiysida bosqinchi jung'or lashkarlari bilan jon olib jon berib jang qilayotganiga tozi itning aqli yetarmidi! Mana, besh kundirki, Tolchuy vodiysidan hech bir xabar yo'q. Ahmoq it, sarang it – butun bir xalqning taqdiri ne kechgani noma'lum bo'lib turgan bir paytda qanday odam ov haqida o'ylay olardi?

Aslini olganda, odamlarning g'am-tashvishlari it uchun bir pul, urush, ayriliq, o'lim, umuman inson bolasining g'urbatlari bilan itning nima ishi bor; qani edi, uning oldidan lip etib quyonmi, tulki-mi chiqa qolsa-yu, to'zg'itib quva ketsa, bunday onlarda otliqlar ham tozidan qolishmaydi – jonini jabborga topshirib, o'lganiga qaramay o'lja ketidan ot solishadi...

Tozi toqati toq bo'lganidan o'qtin-o'qtin g'ingshib-g'ingshib qo'yar, goho hammaning oldiga o'tib, qisqa-qisqa hurar, sakrab-sakrab odamlarni gir aylanib «bunchalik imillamasanglar» degandek, shoshilishga undar, «tezroq yuringlar», degan da'vati shunday ko'zidan, butun borlig'idan ko'rinib turardi. Lekin sira Elomonga tutqich bermasdi. Itga qo'yib bersa, qani edi, suvoriylar Uchar ketidan otlarini choptirsalar, uzangilarida tik turib qiy-chuv solsalar, yov ketidan quvganlaridek shovqin-suron ko'tarsalar-u butun borliq ov zavq-shavqi bilan yashasa. Tozi hammani ana shunday ov nash'asini surishga chorlardi...

E-voh! Odamlar ovga emas, janozaga ketishayotgandi. Chol-u kampirlar g'am-alamdan boshlarini xam qilib, jigarlari Sengirboyning kelini Olmosh-

ning boshiga tushgan kulfatga sherik bo'lib, qondoshlik burchlarini o'tash uchun ketishayotgan edi. Shu bois qora tozi it Ucharga hech kim e'tibor bermasdi. Shum xabar urug'doshlar uchun eng og'ir va xatarli bir paytda yetib keldi. Ular bundan, bor-yo'g'i olti oy burun Sengirboyning hurmati deb emas, – axir, u kim bo'libdi, – balki Olmoshning eri, hozir Tolchuy vodiysida ulkan qirg'in-barot jangda qatnashayotgan Qo'ychimanning hurmati, eng muhimi, ushoq qashshoq bo'zuylar urug'ining faxri, buyuk o'tovsoz usta Sengirboyilar oilasiga kelin bo'lib tushgan Olmoshning hurmati uchun tishlarini-tishlariga qo'yib chidayotgan edilar bu ovoragarchiliklarga. Sengirboy bobo esa, mana, uch kun bo'libdiki, turolmasdan yotibdi – cholni ko'pdan beri yuragi bezovta qilardi, qudalar tarafdin kelgan sovuq xabar ustani yiqitdi – Sengirboyilar kelinining bir qorindan talashib tushgan singlisi – o'n yetti yashar Ulqan dunyodan ko'z yumibdi. O'tovsoz usta qudalarining hurmati va urug'doshlarning udumi, deb bo'yiga yetgan qiz bolaning dafn marosimida ishtirok etish uchun shosha-pisha po'stinini kiydi, o'smir o'g'illaridan Turman bilan Elomon cholning ikki qo'ltig'idan ushlab hovlida egarlog'liq turgan otga tomon yurishayotgan edi, Sengirboy bobo o'tov bo'sag'asidan o'tishi bilanoq yuragini changallab qoldi, oyog'ini uzangiga solishga ham ulgura olmadi. Og'riqdan ingrab, otning yoliga yopishganicha, oyoqda bazo'r turib yiqilgudek chayqaldi.

Shunda urf-odatga ko'ra, butun ishlarni xotini Kerto'lg'a-zaifa o'z qo'liga oldi. Kampir lozim bo'lsa, hamma ishni joyiga qo'yadi. Kerto'lg'a-zaifa cholini o'g'illari yordamida uyga olib kirdi, yechintirdi, tezgina o'rniga yotqizdi va o'tovsozga dedi:

– Usta, qudalarnikiga janozaga bora olmasangiz, Xudo ko'rib turibdi, o'zi kechiradi. Bu ishni menga topshiring. Sizdan keyin bu uyning kayvonisi men endi, vaqti kelar, bo'zuy urug'imizning urug' onasi ham men bo'laman. Motamda yig'lash uchun bo'zuyliklarga men bosh bo'lib borsam, qudalar xafa bo'lishmas. Hozir xafa bo'lishning mavridi emas – Tolchuy vodiysida nimalar yuz berayotgani hech kim bilmaydi: o'g'illarimiz g'alaba bilan qaytishadimi, xudo biladi. Hozircha hech xabar yo'q – hamma yuragini hovuchlab turibdi. Siz xudodan tani sog'liq so'rang, jang qilayotganlarga omad tilang! O'zingizni ehtiyotlang, siz bo'zuyliklarning boshchisiz, mening uchun esa, uch bolamning otasi, eng ulug' odamsiz. Mana shu musibatli xizmatni ado etishni menga ishoning. O'rningizdan turmang, yoting. Elomon sizga qarab turadi, biz hammamiz yo'lga otlanamiz.

Shunday gap so'z bo'lib o'tdi. Bu gaplardan keyin rangida rang qolmagan, yuzini ter bosgan o'tovsoz usta Sengir boy boshini yostiqdan ko'tar-masdan eshitilar-eshtilmas dedi:

– Sen haqsan, kampir. Men borolmagach, sen borishing kerak. Sen bo'zuyliklarning bari-ni ergashtirib bor. Kelinimiz Olmosh qarindosh-urug'lari orasida yolg'izlanib qolmasin. Uzoqdan yig'i beringlar, hamma eshitsin, barcha bo'zuy-liklarning yig'laganini xalq bilsin, ovozlarini baland ko'tarib girya qilinglarki, qudalarimiz ku-yovlari Qo'ychiman bilan o'lim to'shagida yotgan katta quda – mening yo'qligimni sezishmasin. Bilib qo'yinglar: hammamiz inson ekanmiz, urush qan-cha dahshatli bo'lmasin, o'lganlarni hurmat-izzat bilan dafn etishni unutmasligimiz kerak...

Shu ravishda, ushoq boʻzuy urugʻidan boʻlgan bolali ayollar, chol-kampirlar yoʻlga chiqishdi, ularning butun qalbi jungor oʻyrotlari bilan boʻlayotgan jang nima bilan tugarkan, deb bezovta edi. Hamma oʻsha tomonda, Tolchuy vodiysida nimalar sodir boʻlayotgani haqida oʻylardi: nega, hech xabar yoʻq? Nega, hech kim hech narsani bilmaydi? Urugʻning, xalqning or-nomusini saqlab qolish uchun yigitlar qirgʻin-barotga yuz tutib ketishgan. Ular koʻngillari gʻash, zoʻr xavotirda joʻnab ketishgan.

Ucharni tutib, boʻyniga kamarini solish Elomon uchun oson boʻlmadi – tozining odamlarga qoʻshilib ketib qolishi hech gap emas edi-da! Shunda ham Uchar boʻynidagi bogʻichi bilan olgʻa intilar, boʻshab ketishga urinardi. Lekin itni qoʻyib yuborish mumkin emas – yot joylarda tozini ovul itlari galasi gʻajib tashlagan boʻlardi. Albatta, shunday boʻlardi.

Elomon Ucharni boʻynidan ushlab turar ekan, nima deyishini bilmay turib qoldi. Janozaga ketayotganlarga «Yaxshi borib kelinglar» deyishmaydi-ku! Onasi oti ustida jilovni tortib turar ekan, oʻgʻliga:

– Nega serrayib turib qolding? Tezroq uyga borsang-chi! – dedi qovogʻini solib. – Otangga qara, eshityapsanmi? Oldidan bir qadam ham ketma, uqdingmi?

Elomon «tushundim» degandek bosh irgʻadi. Onasi aytganlarining hammasini qiladi. Elomon onasiga, uning bugʻdoyrang, ajinlar bilan qoplangan gʻamgin qarimsiq yuziga boqar ekan, kampirning hozirgiday tashvish tortganini hech eslay olmaydi. Elomon onasiga qarab dedi: «Koʻrgiliklarimiz bor ekan, endi siz ketavering. Biz uchun gʻam yemang. Men endi yosh bola emasman-ku! Hamma tayinlaganlaringizni qilaman. Otamdan bir qa-

dam nari jilmayman. Faqat Qo'ychiman akam ot ustida uzangisiga oyoq tirab omon kelsa bas. Jasadini egarga o'ngarib kelishmasa bo'lgani. Ilohim, barcha yigitlar ot ustida o'zlari tik turib kelishsin, egarga bo'ktargi qilib ko'ndalang yotqizib kelgulik etmasin! Otam bilan men haqimda tashvish tortmang, sizning buyurganlaringizning hammasini qilaman».

Kerto'lg'a-zaifa tizginni tortib turar ekan, qora tozi iti bilan yolg'izoyoq yo'lda qolgan kenjatoyiga ko'z qirini solar ekan, to'satdan yuragida og'riq paydo bo'ldi, xayolidan shunday o'ylar kechdi: bu hali bola-ku, otasi nima bo'larkan, akasi Qo'ychiman salomatmikan yoki o'yrotlarning nayzasidan yer tishlab qoldimikan? Cholimning, o'g'illarimning holi ne kecharkan, barcha-barchasining, el-yurtning boshiga qanday kunlar tusharkan? Ana shu dahshatli o'y-xayollarini bildirib qo'ymaslik uchun g'o'ldiradi:

– O'g'lim, ovulga chop, seni va otangni Tangriga topshirdim – sal yurgach, yana to'xtadi, – borishing bilan otangga haligi o'tdan damlama qilib ichir...

– Xo'p bo'ladi, darrov damlama qilib beraman, – deb onasiga va'da berdi.

Kampirning bu gaplarga ko'ngli to'lmadi shekil-li, dorini tayyorlash yo'llarini tushuntira ketdi:

– O'tning ustiga vaqirlab turgan qaynoq suv quyib damlab qo'yan, sal sovigandan keyin otangga berasan, terlaguncha ichsin, shundan keyin ko'kragi bo'shab yengil tortib qoladi.

– Mening gaplarimni uqdingmi, tushundingmi? – deb qayta-qayta so'radi o'g'lidan Kerto'lg'a-zaifa.

Aytganlarining hammasiga o'g'lining tushunib olganiga ishonch hosil qilgach, boyvuchcha boshqalar ketidan otiga qamchi bosib ko'l bo'ylab ketdi.

Lekin sal o'tmasdan u yoq bu yoqqa alang-jalang qarar ekan, yana to'xtadi-da otdan tushdi:

– Elomon, bu yoqqa kel, bolam, – deb o'g'lini chaqirdi. – Otni ushlab tur, men Ko'lga sig'inib olay. Ketdik.

Kampir shunday dedi-da ko'lga yuzini burdi va shoshilmasdan ko'lga qarab salobat bilan tantanavor qadam tashladi. Qattiq shamollar turganda to'lqin-to'lqin bo'lib uyulib qolgan top-toza qizg'ish mayda qum ustidan yurdi. Boshiga surpdan sallaga o'xshatib tomog'igacha qattiq o'rab olgan oppoq qorday katta elachakdan boyvuchchaning faqat yuzi ko'rinardi; elachakda kampir biroz yashargandek tuyulsa-da, chakkasidan oq sochlari ko'rinib turardi. Boyvuchcha qarisa ham jismonan hali baquvvat, hatto xushbichim edi. Olmoshni kelin qilib tushirgungacha butun tirikchilikni o'zi qilar edi-da – to'rtta erkak: uch o'g'il bilan eriga qarashning o'zi bo'lmaydi, uy ishlarida esa, erkaklarning foydasidan zarari ko'proq.

Ko'l yoqasidagi qum ustida ohista oyoq bosar ekan, Kerto'lg'a-zaifa dunyo va oila tashvishlarini bir zum unutgandek, fikrini jamlab, ko'lga qarab yurdi-da, qandaydir hayajon va ruhiy ko'tarinkilik bilan o'ynoqi moviy suv yuziga, uzoq-uzoqlarda bo'zarib turgan qorli cho'qqilarga, tog' tepalaridagi xira bulutlarga nazar tashladi. Bularning hammasi odam uchun makon qilib yaratilgan zohiriy bir keng dunyo, iloh kabi qudratli, uning yerdagi timoli kabi hayotbaxsh dunyo ediki, bani bashar ana shu dunyo izmida bo'lib kelgan.

Kerto'lg'a-zaifa ko'pirib kelib-ko'pirib qaytib turadigan qirg'oq to'lqini yetar-yetmas joyda mayda shag'allar ustida to'xtadi. Elomon ham bir qo'li bilan otni yetaklab, ikkinchisida tozisini ushlab shu

yerga keldi. Ona cho'kka tushib o'tirdi, o'g'li ham cho'kkaladi; shundan keyin kampir sekin va ohista pichirlab Ko'lga yolvora boshladi:

– Ey, Issiqko'l, sen yerning ko'zisan, sen har doim osmonga boqib turasan. Men senga iltijo qilaman, sen – mangu, muzlamaydigan Issiqko'lsan, men Ko'kka, hokimi taqdir bo'lmish Tangriga munojot qilaman, Tangri sening qa'ringga nazar tashlaganda mening o'tinchlarimni bilib olajak.

Ey Tangri, xatarli va dahshatli damlarda o'yrotlarga qarshi kurashda bizga kuch-qudrat ber. Tog'laringda sening ne'matlaringdan tatib, yaylov-o'tloqlaringda chorva mollarini boqib kun ko'radigan olti aymoqli qirg'iz xalqimizni o'zing asra. Bizning o'choqlarimizning o'yrot otlari tuyoqlari ostida toptalishiga yo'l qo'yma. Odil bo'l – ayovsiz ochiq jangda bizga g'alabangni darig' tutma. Huv, anavi tog'lar ortida, Tolchuy vodiysida nimalar bo'layotganini bilmaymiz. Na bir xabar bor, na bir chopar bor jang maydonidan – kutaverib ko'zlari-miz teshildi, yuraklarimiz adoyi tamom bo'ldi. Nimalar bo'lyapti? Bizlarni ertaga nimalar kutyapti? Tangrim, dushman bilan ayovsiz jang qilish uchun ketgan yigitlarning jonlarini omon saqla. Bizlarga ularni egar ustida ko'rishni nasib et, jasadlari ot-lariga ortib kelgulik qila ko'rma, iloyim.

Mening ibodatimni eshit, men uch o'g'ilning onasiman...

Elomon ham cho'kka tushib, bir qo'li bilan tozisi Ucharning bo'ynidagi kamardan, ikkinchi qo'li bilan esa yoldor jiyron biyaning tizginidan tutib turardi. U ko'l yuzasining nafas olgandek bir pasayib, bir ko'tarilib turgan qoramtir sag'risiga ahamiyat berdi. Ko'l hozir sokin edi, suv yuzasi mayda to'lqinlar yolqinida jonlanib yotardi. Uzoq cho'zil-

gan qishning adog'ida, bahor boshlarida Issiqko'l sohili ovloq qolgandek, o't-o'lansiz edi – to'qaylar ship-shiydam, quruq xas-cho'plar fayzsiz; na bir o'tov bor, na bir otliq, na ko'ch-ko'ron, na dalada mol podalari...

Biroq Issiqko'l bo'yida qishlab qolgan o'tar qushlar bahor hididan yangi o'lkalarga yo'l olish payti yaqinlashib qolganini sezib, ko'l ustida to'p-to'p bo'lib ucha boshlaydilar, ulkan galalarga uyushgan qushlar esa tog' etaklari bo'ylab parvoz qilib, tez uchish mashqini oladilar. Qayoqqa qaramang, qushlarning shodon qichqiriqlari va ovozlari yog'duli bahor havosida uzoq-uzoqlarga taraladi.

Mana, yaqiniginada bir qiziloyoqli, kulrang g'ozlar galasi shiddat bilan uchib o'tgani ko'zga chalindi. G'ozlar bebosh shovqin ko'tarib, ovozlarning boricha g'aqillab shunday past uchib o'tdilarki, qanot patlarining shovullagani ham eshitilib turdi. Elomon ko'l ustida uchib yurgan bir necha gala o'tar qushlarni ko'rdi. Bular g'ozlarmi, o'rdaklarmi, oqqushlarmi yoki uzunoyoq ochpushti qizil g'ozlarmi – bola farqlay olmasdi. Chunki bu qushlar juda uzoqda va balandda to'p-to'p bo'lib uchib o'tardi. Faqat ularning chug'ur-chug'uri ba'zan aniq eshitilsa, ba'zida elas-elas quloqqa chalinardi. «Demak, bu qushlar ertami-indin uchib ketadi», deb o'ylab qoldi bola.

Onasi esa, dildagi butun dardini aytib, jon-jahdi va ehtiros bilan Ko'k Tangriga tavallo qilardi. U eri – buyuk o'tovsoz Sengirboyga rahm-shafqat etishini so'radi, axir ustaning dardi tobora kuchayib borayotir, hatto bugun otga ham mina olmadi.

– Tangrim, otamiz, qo'li gul ustaning jonini omon saqla, – dedi u. – Bizning diyorimizda o'tovsoz Sengirboyning qo'li bilan yasalmagan bironta o'tovni

topish amri mahol. Uning o'z umrida qancha o'tov yasaganini hech kim bilmaydi! Axir, hech kim boshpanasiz yashay olmaydi – yosh ham, qari ham, boy ham, kambag'al ham, qo'ychivon ham, biya sog'uvchi ham!

U yana Tangridan nevaralar so'radi, yana qanchadan-qancha iltijolar qildi... Axir, odamning orzu-havasi, dard-u alami kam deysizmi bu dunyoda...

Qordan choyshab yopingan qoyali tog'lar orasida osmonga ko'z qadagan buyuk ko'k ko'l suvi tinim bilmas, jonli maxluqday to'lg'anar, o'z-o'zidan paydo bo'lib, yana yo'qoladigan ulkan erinchoq to'lqinlarni bag'rida erkalar edi. Obi ombor kechasi bo'ron ko'tarish uchun ummon yanglig' kerishib kuch yig'ayotgandek edi. Hozircha esa, shaffof ko'l ustida, uning bahor quyoshini emgan zilol suvlari tepasida dunyo bo'ylab yangi uzoq va xatarli safarga o'tlanadigan payt yaqinlashayotganini sezgan o'tar qushlar hamon yuksaklikda chappor urar, hamon jo'rovoz bo'lib, jar solib osmonni boshiga ko'tarardi.

Ona bo'lsa hamon astoydil, butun borlig'i bilan munojot qilardi:

– Tangrim, eshit, o'zimning oq ona sutim hurmati-la, yolvorib o'tinaman! Senga, buyuk hokimi taqdirga – Ko'k Tangriga iltijo qilish uchun biz bu yerga, sening yerdagi ko'zingga – muqaddas Is-siqko'lingga keldik. Mana men, mening yonimda o'g'lim Elomon – mening kenjatoyim, endi men na yaxshi, na yomon farzand tug'a olaman, faqat sendan so'raganim shuki, mening erkatoyimga otasi Sengirboyning ustaligini ber, o'zining ustalikka ebi ham bor... Kenjatoyim akasi Qo'ychimanga o'xshab – «Manas» aytmoqchi. Bu iltijomni ham ijobat qil, eng avvalo va eng muhimi, unga azaliy So'zning qudratini ato et – o'sha So'z ildiz otgandek jon va

tan bilan chirmashib ketsin, u Soʻzni – ajdodlardan avlodlarga oʻtadigan, oʻz bolalari va nevaralari uchun qoladigan Soʻzni asrab-avaylasin, ajdodlar qirgʻiz nomini olgan davrdan yetib kelgan Soʻzni oʻzida jo qila oladigan kuch-qudrat ber unga...

Men uch oʻgʻilning onasiman, Tangrim, mening iltijolarimni qabul qilgaysan. Odam bilan doimo yonma-yon yashaydigan tilsiz maxluqlar – oʻgʻilning oʻng tarafida turgan va manaman dagan yirtqichni quvib yetadigan bizning tozi itimiz Uchar ham, oʻgʻilning chap tarafida turgan, biron marta qisir qolmagan jiyron biya ham bizlar bilan birga oʻtinib soʻraydi Sendan...

Elomonga shunday tuyuldi, onasi garchi pichirlab, eshitilar-eshitilmas ohangda munojot qilgan boʻlsa ham, uning soʻzlari hammani sehrlab qoʻygan joʻshqin xitob singari butun koʻl boʻylab yangrab, hamma yoqqa yoyilib taralib ketdi; goʻyo uning soʻzlari koʻl atrofidagi togʻlarda «Tangrim, menga quloq sol, mening soʻzlarimni eshit...» dagan tashvishli va aniq aks sado berdi.

Onasi otga minib, koʻlning jiyagida kichkina toʻp boʻlib uzoqlashib ketgan sheriklari ortidan shosha-pisha joʻnab ketgandan keyin ham Elomon sevikli tozisi Ucharni ushlaganicha ancha vaqtgacha joyida turib qoldi. Bola hali oʻsha kunni, Koʻlda onasi Tangriga iltijo qilgan oʻsha daqiqalarni umrida bir-ikki martagina emas, balki koʻp martalab esga olajagini, xursandchilik onlarida ham, boshiga ish tushgan paytlarda ham yigʻlab eslayajagini, onasi Elomonning buyuk manaschi boʻlishini Tangridan soʻragani uchun, shuning sharofati boʻlsa kerak, xalq uni «Momaqaldiraqdek guldiragan manaschi Elomon» deb atagani uchun taqdiridan rozi boʻlajagini hali bilmasdi. U oʻzining yoshlik davri

o'yrotlarning bosqinchilik yillariga to'g'ri kelishini, qirg'izlarning «Manas»ni Elomon ijrosida ovloq daralarga yashirinib olib, yig'lab eshitajaklarini xayoliga ham keltirmasdi. Elomon «Manas» aytishga kirishishdan avval onasining Ko'l bo'yidagi duosini albatta eslayajagini, manaschi o'g'li Elomonni yashirgani uchun onasini o'yrotlar o'ldirajaklarini, dostonning yurakdan chiqqan boshlamasi Elomon uchun ham taskin, ham xalq ruhi buyukligi, ham xalqning umrboqiyiligi kuylangan So'zning go'zalligi va teranligi ifodasi bo'lajagi haqida o'ylab ham ko'rmagandi. U «Manas»ning Elomon og'zidan chiqqan quyidagi so'zlarini odamlarning butun vujudi quloqqa aylanib, nafas olishdan ham o'zlarini tiyib eshitajaklarini bilmasdi:

«Qirg'izlar, qirg'izimiz, hammamizdan buyugimiz Manas haqida so'z ochay.

O'sha kunlardan to shu kunlarga qancha kunlar qumday oqib ketdi, bir-birlarini quvib sonsanoqsiz tunlar o'tdi qaytib kelmasdan, yillar va asrlar karvoni izziz poyonsizlikda yo'qoldi... Bu dunyoda o'sha kunlardan buyon qancha jonlar kelib-ketdi, dunyoda qancha toshlar bo'lsa shuncha odamlar, balki undan ham ko'p odam kelib, ketgandir. Ular orasida buyuk kishilar, ko'plar tanimaydigan kishilar ham bor edi. Yaxshi odamlar ham, yomon odamlar ham o'tdi. Tog'qomat polvonlar ham, yo'lbarskelbat bahodirlar ham bor edi, alloma donishmandlar ham, qo'li gul ustalar ham o'tdi, qancha xalqlar kelib-ketdi, ularning faqat nomlari qoldi.

Kechagi bor narsa – bugun yo'q. Bu dunyoga hamma keladi va hamma ketadi. Bu dunyoda faqat yulduzlar mangu turadi, mangu oyga qarab olam kezadi, faqat mangu quyosh abadiy Sharqdan chiqadi, faqat yergina o'zining abadiy o'rnida

turadi. Yerda faqat odamlarning xotirasi hammadan uzoq yashaydi, odamning umr yo'li esa qisqa – qosh bilan qovoq orasicha. Odamdan odamga o'tadigan fikrgina boqiydir; avlodlardan avlodlarga qoladigan so'zgina abadiydir...

O'sha kunlardan buyon o'tgan vaqtda yer o'z qiyofasini ko'p marta o'zgartirdi. Tog'lar yo'q tekisliklarda o'rkach-o'rkach tog'lar yuksaldi. Oldingi tog'lar o'rnida quruq dashtlar paydo bo'ldi. Jarlar yemirilib sayxonliklarga aylandi; daryo-soylar oqib yotgan o'zanlar tekislanib ketdi. Ayni vaqtda, yer ustida yomg'ir-qor suvlari chuqurliklar – jarliklar-u daralar hosil qildi. Dunyo yaratilgandan beri chayqalib turgan moviy dengizlar o'z o'rnini qumli cho'llarga bo'shatib berdi... Shaharlar qad ko'tardi, shaharlar vayron bo'ldi va choldevorlar o'rnida yangi devorlar tiklandi...

O'sha kunlardan bu kunlargacha so'z so'z tug'di, fikr fikrga qo'shildi, qo'shiq qo'shiqqa ulanib ketdi, ertak cho'pchakka aylandi. Sanoqsiz dushmanlarga qarshi kurashgan qirg'iz qabilalarining xaloskorlari bo'lib qolgan Manas bilan uning o'g'li Semetey haqidagi doston bizga ana shunday yetib keldi...

Bu dostonda biz ota-bobolarimizning ovozi eshitamiz, ayni vaqtda, necha asrlar oldin uchib o'tgan qushning yuksak parvozi, tulpor tuyoqlarining allaqachon so'ngan dukur-dukurlari, dushmanlar bilan yakkama-yakka olishgan botirlarning hayqiriqlari qulog'imizga keladi. Yig'i ovozlari-yu g'alaba suronlari quloqqa chalinadi. Ana shu so'zimizda o'tmish hayot tiriklarning ko'z oldida, tiriklarga hamd-u sano aytish, tiriklarni sharaf flash uchun yana namoyon bo'ldi...

Alqissa, biz buyuklardan buyuk Manas haqidagi va uning jasur o'g'li Semetey to'g'risidagi dostoni-

mizni boshlaymiz – tiriklarga hamd-u sano aytish uchun, tiriklarni sharaflash uchun...»

Bu bolakay o'zining Xudoning marhamati ila qirg'izlarning jung'orlarga qarshi hayot-mamot kurashining jarchisi bo'lib qolajagini hali bilmasdi, u o'z boshi uchun dushman mingta tulpor va'da qilajagini, xoinlar ushlab bergach, qozoqlarning jazirama cho'lida butun tanasi chavaqlanib, ko'zlari o'yilib, qiynoqlarda o'lajagini hali xayoliga ham keltirolmasdi. Axiri, qoniga belanib, tashnalikdan jon berayotgan so'nggi onlarda yana mana shu kunni, shu soatni, shu Ko'lni – onasi iltijo qilgan Ko'lni; uzoq o'lkalarga uchib ketish uchun to'plangan ana shu qushlarni yana esga olajagini va bularning hammasini o'ngidagidek ko'z oldiga keltirgach, «Onajon» degan xitob bilan jon berajagini hali bilmasdi.

Bularning hamma-hammasi – shon-shuhrat ham, kurash ham, halokat ham oldinda edi...

Hozir esa, u Issiqko'l yoqasida, onasi sajda qilgan joyda tozisi Ucharni o'z qo'lidan chiqib, odamlar ortidan chopib ketmasligi uchun bo'ynidan qattiq ushlab turar edi. U birdan kasal otasi esiga tushib, shoshilib qoldi.

– Ketdik, Uchar, ketdik, – dedi u itiga buyruq bergandek va tog' yonbag'ridagi ovulga qarab shosha-pisha yura ketdi. Ko'ldan uzoqlashganda ham qush galalarining betinim chag'ir-chug'ur, g'oq-g'oq ovozlari quloqqa chalinib turdi...

* * *

O'sha kechasi tong saharda kenjatoy Elomonning ko'zi oldida buyuk o'tovsoz Sengirboy foniylar dunyodan ko'z yumdi. Otasining oxirgi daqiqalarida xirillab, nafasi tiqilib g'aliz aytgan so'zlarini deyarli tushunib bo'lmasdi. Lekin bola titrab-qaq-

shab va yig'lab otasining yuziga egilib turar ekan, o'choqdagi olovning nim yorug'ida chol lablarining harakatidan otasining nima demoqchi bo'lganini payqadi. Bola ikki so'zni tushundi:

– Tolchuyda... nima..

Tushundi-yu, labini tishlab yig'lab yubordi, so'ngra qattiq ho'ngradi va o'zini yig'idan tiya olmasdan dedi:

– Yo'q, ota, hech qanday xabar yo'q! Men sizga qanday yolg'on gapiray! Hech darak yo'q. Men bir o'zimman. Eshityapsizmi? Men qo'rqapman. O'lmang, otajon, siz o'lmang. Tezda onam keladi, tezda onam keladi...

O'g'lining so'zlariga ota tushundimi-yo'qmi, Xudo biladi. Shu zahoti uning joni chiqib ketdi, ko'zlari ochiq qoldi. Otasi jon taslim qilish bilan, yashin tezligida kelgan o'lim cholning yuzini qo'rqinchli tusga kiritib, butunlay o'zgartirib yuborgani zahoti bola qo'rqqanidan o'tovdan otilib chiqdi va nima qilarini bilmay, vahimaga tushib, dod solib ho'ngrab boshi oqqan tomonga chop ketdi. Uchar ham nima bo'lganini tushunmasa-da, dumini qisib, qo'rqa-pisa Elomon ortidan chopaverdi. Elomon Issiqko'lning to'lqinlari mavjlanib yotgan qirg'og'iga yetganidagina o'ziga keldi. Shu yerda u serrayib, turib qoldi.

Issiqko'l o'sha kecha junbushga kelib, shiddatli chayqalib, to'lqinlarni o'ynatmoqda edi. Biroq Elomonning qulog'iga boshqa tovushlar – to'xtovsiz qiychuv eshitildi. U Osmonga qaradi va nimqorong'i osmonda son-sanoqsiz qushlar bulutini ko'rdi. Beadad, tumonat qushlar. Qushlar Ko'l ustida katta doira hosil qilib, aylanib uchmoqda, yo'lda uchraydigan tog'lar tepasidan oshib o'tish uchun yuksaklikka ko'tarilayotgan edi. Nihoyat, qushlar Ko'l ustidan oxirgi marta aylanib uchib o'tdi va tur-

naqator tizilishib, yanada balandga ko'tarila borib Bo'o'm darasi tomon yo'l oldi va dovondan oshib Tolchuy vodiysi yo'nalishida ko'zdan g'oyib bo'ldi. Bola qushlar yiroq o'lkalarga uzoq muddatga uchib ketganini, ularning Tolchuy vodiysidan o'tishini, undan naridagi noma'lum va notanish yurtlarga borajagini tushundi va o'zini qo'lga olib, joni bori-cha qichqirdi:

– Bizning otamiz o'ldi! Qo'ychiman akamga aytinglar – otamiz vafot etdi! Otamiz o'ldi, o'ldi!..

* * *

Biz tog'lar ustidan uchdik. Dovonga yetganimizda qattiq shamol turib, qop-qora bulutlarni qarshimizga haydab keldi. Oldin yomg'ir tomchiladi, keyin ho'l qor yog'di, shalabbo bo'lgan qanotlarimiz yaxladi, uchish qiyinlashdi. Bizning galamiz orqaga qaytdi. Biz hammamiz baqirib-chaqirib yana ko'l ustida aylanib ucha boshladik, qanotlarimiz sergidi, aylanib uchganimiz sari yuksaklikka ko'tarila bordik, so'ng yana yo'lga tushdik. Lekin bu gal shu qadar baland ko'tarilib uchdikki, tog'lar-u bulutlar juda pastda qolib ketdi, quyosh nurlari bizni quvib yetganda dovondan oshib o'tgan edik, ostimizda uzoqda Tolchuy vodiysi keng yoyilib yotardi. Eh, rohatbaxsh Tolchuy, buyuk cho'llarga tutashib ketgan go'zal vodiylar! Butun vodiylar boshdan-oyoq quyosh nurlariga cho'milib yotardi, yerni yashil maysalar gilami qoplagan, daraxtlarning novdalari esa, bo'rtib, kurtak bog'lagandi.

Vodiyning o'rtasida ilang-bilang bo'lib kumushrang Chuy daryosi oqib yotibdi, yo'limiz xuddi shu daryo o'zanidan o'tishi kerak. Biz sog'inganimizdan osmondan turib vodiylar bilan o'z tilimizda qiyqirib salomlashdik, so'ng daryo bo'ylab asta-sekin pasa-

ya boshladik va yerga yaqinlashib bordik. Chunki sal narida daryo bo'yida suvli qamishzor bor, qush karvonlarining ko'ldan boshlangan doimiy buyuk yo'lida biz birinchi marta ana shu yerga qo'nib o'tishimiz kerak. Bu yerda biz dam olishimiz, oziqlanib bo'lgach, yana safarga otlanishimiz lozim. Biroq bu gal odatdagi joyga qo'nib o'tish nasib etmadi.

Galalarimiz qanotlari va dumlari yordamida parvozi sekinlashib, birin-ketin jonajon qo'nim joyimizga yaqinlashganimizda qirg'inbarot jang ustidan chiqib qoldik. Bu dahshatli bir manzara edi. Son-sanoqsiz odamlar, ming-minglab otliq va piyodalar shu yerda, bizning qo'nim joyimizda jon berib-jon olishmoqda edi. Dahshatli hayqiriqlar, vahshiyona ovozlari, bo'kirish-o'kirishlar, na'ralar, chinqirishlar, ingrashlar, otlarning kishnashlari, pishqirishlari osmon-u falakni qoplagandi. Keng maydonda odamlar bir-birlarini jahannamga jo'natishmoqdaydi. Kishilar bir qarasang, na'ra tortib bir-birlarining ustiga nayza o'qtalib yopirilishar, to'qnashib qolganda bir-birlarini yerga yiqitishar, tiriklayin ustiga ot qo'yar; bir qarasang, bir-birlaridan qochib uzoqlashar; bir qarasang, birovlar qochib ketayotgan bo'lsa, boshqalari quvib ketardi. Kimlardir qamish orasida pichoq va qilich bilan jang qilib, bir-birini bo'g'izlar, qorinlarini yorardi. Qayoqqa qaramang, odamlarning jasadlariyu otlarning o'liklari tog'-tog' bo'lib uyulib yotar, suv keng yoyilib oqqan joyda son-sanoqsiz murdalar daryo suvini to'sib qo'ygandi, qip-qizil qon aralash suv hamma yoqqa yoyilib, otlarning tuyoqlari ostida qon xalqoblarini hosil etgandi.

Bizning galalarimiz yuraklari orqaga tortib, sarosimaga tushib, gangib qoldi, osmonda qiy-chuv

boshlandi, saflarimiz buzilib ketdi va hammamiz vahimaga tushib betartib bulutlar kabi bir joyda aylanib ucha boshladik. Ancha vaqtgacha o'zimizga kelolmadik, bir-birlarini o'ldirgan baxtsiz odamlar ustida birpas uchib yurdik, talay vaqtgacha galalarimizni to'plash bilan ovora bo'ldik, allavaqtgacha tinchiy olmadik. Oxir-oqibat, biz o'sha yerga qo'nib o'ta olmadik, o'sha mash'um joydan ketishga va safarni davom ettirishga majbur bo'ldik...

* * *

Kechiringlar, o'tar qushlar! Bo'lib o'tgan vahshiylik uchun kechiringlar, bo'lajak vahshiyliklar uchun kechiringlar. Bani odam hayoti nima uchun shunday ekanini, nega ona zaminda shuncha o'ldirilganlar va o'ldirilayotganlar borligini men tushintirib bera olmayman, sizlar tushuna olmaysizlar... Kechiringlar, Xudo haqi, kechiringlar, musaffo kengliklarga safar qiladigan samoviy qushlar... Jang tugagandan keyin u yerda quzg'unlar bazmi boshlandi, o'limtikxo'r qushlar jig'ildoni yorilguncha odam go'shtiga to'yishdi, uchish u yoqda tursin, qanotini ham qimirlata olmay qolishdi. Jangdan keyin shaqallar bazmi boshlandi – chiyabo'rilarining odam go'shtiga qorni shu qadar to'ygan ediki, gavgdalarini zo'rg'a sudrab ketishdi. Qushlar, keting bu yerdan, bu mudhish joydan uzoq-uzoqlarga uchib keting.

* * *

Ibtidoiy tabiat mavjudligidan buyon shunday: har safar vaqti yetganda – erta ham emas, kech ham emas – har yili bir xil vaqtda qushlar uzoq safarga o'tlanadi. Ular albatta uchib ketadi, uchganda ham faqat ana shu uchar qushlargagi-

na ma'lum o'zgarmas havo yo'llari bo'ylab uchib, dunyoning u chekkasidan bu chekkasiga boradi. Momaqaldiraqlar-u bo'ronlardan o'tib, kecha-yu kunduz qanot qoqib uchadi, hatto uchayotib uxlab ketadi. Ularning tiriklik mohiyati shunda: tabiat dunyosida narsalarning o'zgarmas tartibi mavjud. Qush karvonlari shimolga, azim daryolar bo'ylariga, azaldan uya yasab bola ochadigan joylarga uchib boradi. Kuzda esa, voyaga yetgan bolalari bilan janubga uchib keladi, shu zaylda bu jarayon uzluksiz takrorlanaveradi...

Mana, biz qancha kunlardan beri uchib ketyapmiz. Ana shu osmon-u falakda, ana shu sovuq hukmron yuksaklikda shamol mangu daryo kabi shovqin solib oqib yotadi. Bu daryo cheksiz koinotda nozohiriy vaqtning noma'lum tomonga tinim bilmay qilayotgan harakatidir.

Bizning bo'yinlarimiz kamon o'qi, tanamiz yurak bo'lib charchoq nima ekanini bilmasdan shiddat bilan harakatda. Hali safar uzoq, tolmasdan qanot qoqaveramiz, qanot qoqaveramiz...

Biz borgan sari baland ko'tarilib parvoz qilmoqdamiz... Endi tog'lar tekislikdek bo'lib qoldi, keyin esa, umuman ko'rinmay ketdi, kurrayi zamin bo'lsa uzoqlashgandan uzoqlashib, yer yuzasi chaplashib ketganday bo'ldi – qayerda Osiyo, qayerda Ovrupa, qayerda okeanlar-u qayerda quruqlik ekanini farqlab bo'lmay qoldi. Gir-atrofimizda bo'shliq hukmron, cheksiz Koinotda faqat bizning yer sayyoramizgina cho'lda adashgan bo'taloq kabi olam kezmoqda, sekin suzib onasini qidirib yuribdi. Xo'sh, o'sha ona tuya qani? Yerning onasi, onayizori qani? Savol – javobsiz! Faqat shamol, xilvat yuksakliklarning shamoli g'uvillaydi, faqat

yer kurrasi yosh bolaning boshidek yakka-yolg'iz suzib, chayqalib qo'ymoqda – yerimiz beqaror, yerimiz beqaror. Nahotki, ana shu yer shunchalik Yaxshiliklar maskani, shunchalik Yovuzliklar makoni bo'lsa?! Yo'q, yovuzlikka erk bermaslik kerak, o'tinaman, kadxudolar, so'zamollar, ijodkorlar!

Men ana shu parvoz qilayotgan galada boryo'g'i bir qushman. Men turnalarga qo'shilib uchib ketyapman va o'zim ham turnaman. Men turnalar bilan birga qorong'i kechada yulduzlarga qarab, kunduzi ekinzorlar va shaharlar ustidan uchaman. O'ylarga tolaman...

Qushlar galasi uzoqda ko'zda g'oyib bo'ladi. Qa-notlari ko'rinmay ketadi. Mana, gala osmonda bir kichkina nuqtaga o'xshab qoldi va u ham g'oyib bo'ldi...

Hademay, yana bahor keldi va yana osmoni azimda turnalar «qur-qur»i yangray boshladi...

Suyun Qorayev tarjimasi

QIZIL OLMA

Tun bo'ldi, Isabekov bo'lsa haliyam o'y surib o'tiribdi. Xatni nimadan boshlasin? Bu xatda o'zi nimani yozadi? Juda qiyin, judayam qiyin. Ko'p gaplarni yozishi kerak, rosa yig'ilib qolgan! Kechikan izhorlarni u tushunarmikan?

Ko'p yillik og'ir oilaviy hayot ortda qoldi. Shuncha xafagarchiliklar, so'ngsiz ta'nalar, ko'pincha nohaq, shuncha janjal va yarashuvlardan so'ng, va nihoyat, ajrashgandan keyin u odamgarchilik qilib uni tushunarmikan, kechira olarmikan? Turmushning ilk yillaridagi kabi – beg'ubor, ochiq, mehribon bo'la olarmikan? Bo'lolmasa-chi? Uni

tushunmasa, undan ham yomoni, ogʻrinib, yana ayollik gʻururi va baxtsiz qismatdan soʻz ochsa... Unda nima boʻladi?

Isabekov uning eʼtirozlarini ayollarga xos xudbinlik deb baholaganini esladi.

U har doim dugonalariga hasad qilardi.

– Sezdingmi, u hatto mehmonda ham ayoldan koʻz uzmad, odamlarning oldida tiz choʻkib, tufli-ning ipini bogʻlab qoʻyishdan tortinmadi.

– Birovga yoqishga urinmayman, bunaqa erkalashni ham bilmayman, – degandi Isabekov kesib.

– Yoqishga urinish nimasi? Senda noziklik, mehribonlik yoʻq, nima desa boʻlarkan, sevgingdan uyalasanmi-yey. Men bunday yashashni xohlamayman, sevgan kishim meni ochiq sevishdan qoʻrqmasligini istayman. Yoʻqsa, odamga ogʻir botadi. Sen bu haqda hech qachon oʻylamagansan.

– Oʻylashni istamayman ham. Bunga vaqtim yoʻq. Shunday boʻla turib, axir, dissertatsiyang yaqinlashib qoldi-ku, bunday mayda-chuydaga – kim-kimning bogʻichini bogʻlaganiga qanday ahamiyat berasan: hayronman.

– Senga gapirishdan foyda yoʻq, baribir, hech baloni tushunmaysan.

Ammo endi u xotini nima haqda gapirganini tushunardi, uning nimadadir haq boʻlganini oʻziga iqror boʻlmasa-da, his qilardi.

U koʻchada ketayotib, oʻtgan-ketganlarning eʼtiborini tortishi Isabekovga xush kelardi. U ham xotinini jozibali, aqlli, latofatli deb bilardi. Qadam tashlashi ham yoqardi. Umuman, u oʻta yengil va chiroyli yuradi, ingichka poshnali tufli kiyib olsa, qiz bola deb oʻylash ham mumkin. Raqs tushishi-chi, odamlarning havas bilan qarayotganini

sezganda, ko'zlari baxtiyor chaq nab ketadi! Bunday daqiqalarda u ayolini juda sevardi.

Ammo baribir, nimadir uni erkin, qaysi fazilati uchun yaxshi ko'rishini o'ylamay sevishiga xalal berardi. Shunchaki sevishiga. U yoshligiga qaytish uchun o'zini majburlashi, ortda qoldirishi kerak bo'lmagan narsani qoldirganini xijolat bilan his qilardi.

Endi Isabekov xatosini tan olishi kerak, agar buni xato deb bo'lsa. Ammo uni boshqa narsa ko'proq tashvishga solardi: endi ular xarakterlari to'g'ri kelmay, shunday ta'riflash odat tusiga kirgan-ku, bir-birlaridan uzoqroq bo'lish va hammasini uzil-kesil hal qilish niyatida ketganlaridan so'ng u o'zidan kechib, tashqaridan o'tgan umrga nazar tashlay olarmikan? Bunday qilolmasa-chi? Unda hammasi tamommi? Alvidomi? Yo'q, u bunga yo'l qo'ymaydi!

Isabekov bir necha marta qo'liga qalam oldi, tashladi, deraza yoniga borib, ancha paytgacha devorga yopishgancha tek turdi.

So'nggi avtobuslar burchakda to'xtab, yo'lovchilarni tezda olib, kuzgi xira chiroqda qizil chiroqlarini lipillatib ketishardi.

Qandaydir yigit qo'shnining qizi bilan bir necha marta podyezd oldiga keldi, keyin yana ketdi va yana qaytdi, xuddi bog'chadagi kabi bir-birining qo'lini qo'yib yubormay ushlab olgan. Isabekov ularga hasad qilmadi, ammo bu manzarada unga sog'inch qadar tanish, ta'sirli, yaxshi bir narsa bor edi.

Qayerlardadir, shahar tashqarisida, tog'larda bo'lsa kerak, jonli olov yulduzchaday nur sochardi. Hoynahoy, cho'ponlarning gulxani. Shu lahzada uning hech narsani o'ylamay, quyuq tun zulmatidan junjikib, olovga o'tin tashlagisi kelib ketdi.

Keyin u derazadan nari ketib, yotoqxonaga, qizi Anoraga ko'z tashlashga kirdi. Katta bo'lib qolgan-u, har doim ustini ochib tashlab sovuq qotib qoladi. Bu gal Anora tinchgina uxlayapti, kun bo'yi charchagan bo'lsa kerak. Ha, qizi tinchgina uxlar, bugun nima qilib qo'rganini bilmasdi. Eh, Anora, Anora! Otasining yuragini tashvishga qo'rganini xayoliga keltirmasdi! Shunday kech paytda nima uchun uxlamayotganini bilmasdi. Isabekov qiziga termilganча sassiz shunday derdi: «Tinchgina uxlayotganing yaxshi. Hali ulgurasan, ulg'aysang, o'ylarga to'la tunlar bo'ladi. Bundan hech kim qochib qutulolmasa kerak. Hozircha esa, uxla, uxla, shirin tushlar ko'rgin».

Kunduzi u Anorani shaharga olib bordi. U o'sha yerda, tabiat qo'ynida, onasi bilan munosabatlarini tushuntirib bermoqchi edi. Xotini xatda shuni qat'iy talab qilgan. U qiziga onasi Moskva-ga faqat dissertatsiyasi uchun ketmaganini, birga yashamaganlari ma'qulligini, Anora esa kim bilan turishni tanlashi kerakligini aytmoqchi edi. Isabekov bola uchun og'ir bu suhbatni boshlashga cho'chirdi. Nimagadir shahar tashqarisida bu ishni qilish osonroqday, qizi u bilan qoladiganday, xotini ilmiy tadqiqot insitutiga doimiy ishga o'tib, Toshkentda yashamoqchi edi, u shaharga ketishni istamaydigandek tuyulgandi.

Anora otasi chaqirganda hovlida o'ynayotgandi.

– Sviteringni kiy, shahar tashqarisiga boramiz.

– Shahar tashqarisiga?! – Anora chapak chalib yubordi, keyin ajablanib so'radi: – Nimaga?

– Shunchaki, aylanib kelamiz.

Isabekovni ko'chada mashinalar ko'pligi asabiy-lashtirdi, mashinalar zo'rg'a-zo'rg'a yurardi. Yak-

shanbada har doim shu ahvol. Shahardan chiqqach, mashinalar oqimi tindi. «Volga» chayqalgancha tezlikni oshirib borardi. Silliq asfalt yo'l uzoq tog'larga tomon ketardi. Isabekov oldinda oqarib turgan cho'qqilarga jimgina tikilardi.

– Dada, sekinroq haydang, – iltimos qildi Anora. Isabekov tezlikni kamaytirdi.

– Qo'rqyapsanmi?

– Yo'q, shunchaki, – dedi u va yana derazaga yopishdi.

– Axir, har doim tez yurishni yoqtirarding-ku.

Anora o'girilmadi, go'yo eshitmagandek hech nima demadi.

Isabekov uning yupqa sviterni turtib chiqqan ozg'in yelkalariga, qora mayin sochlari yopishgan ingichka bo'yniga qararkan, eshikka yopishgan vujudida unga xos bo'lmagan, begona narsani tuydi. Qizcha bezovtaday edi.

Balki u sezayotgandir? Axir, bolalar sezgir bo'lishini ko'pincha unutib qo'yamiz-ku. Nega u hech qachon hech nimani so'ramaydi?

Bu o'ylardan Isabekovning ko'ngli buzildi. Yo'q, qayerdan bilsin? Buni bilishi mumkin emas. U ham, xotini ham sezdirmagan. Yana kim bilsin! Eng qo'rqinchlisi – u har doim shundan qo'rqardi – bolaning ruhini buzish. Inson qalbi shunday yaralgan: uni muzlatish oson, ilitish qiyin, ba'zan esa umuman ilojisiz. Keyin nevrasteniklar paydo bo'ladi. Yo'q, Anora normal qiz. Balki u nimanidir sezayotgandir? Axir, uyda bir nima bo'lsa, u doim bilgan-ku. O'shanda qanchalik azob chekkanini hech kim tasavvur qilmagan. Nimayam qilsin, er-tami-kechmi, baribir, bilishi kerak. Bu bo'lmasa, onasi aytadi, u to'g'riso'z-ku. Yaxshisi, o'zi aytadi. Boshqa iloji yo'q. Ortiq cho'zib bo'lmaydi... Bal-

ki, unga shunday tuyulgandir, Anora derazadan to'kilayotgan barglarga zavqlanib qarayotgandir. Umuman olganda, bu hech nimani o'zgartirmaydi, baribir, aytish lozim. Eh, bugun kun yaxshi. Yurakda ham shunday halovat bo'lsa yaxshiydi...

Barglar sochilgan yo'llar kuzga xos bo'lganiday quruq. Isabekov chindan ham bunday tezlikda ketish nomaqbulligini o'yladi. Barglar, ohista aylangancha, asta yerga tushyapti. Ba'zilari bir lahzaga oynaga urilib kapotga tushadi, keyin nariga uchib, go'yo ortda qolishni istamagandek bir muddat mashina bilan birga ketadi. Yo'lning ikki tomonida quyosh nuri sochilgan quruq sariq dalalar, yig'ishtirilgan uzumzorlar yastanib yotibdi. Oltin kuzning so'nggi kunlari.

«Yomg'irlar o'tadi, hamma yoq qorayib, chiroyini yo'qotadi», o'yladi Isabekov afsus bilan. U o't yoq-qichni yondirib, sigaret tutatdi va yana Anoraga boqdi. U derazaga qarab ketardi.

– Nega jimsan, Anora?

Qizcha taajjub bilan otasiga qaradi-yu, indamadi.

– Kecha darslaringni qilganmiding?

U bosh irg'adi.

– Atrof go'zal-a?

– Ha, judayam.

Isabekov xijolat bo'ldi. Bu majburiy, zerikarli savollar kimga kerak? Unga nima bo'ldi? Axir, ular, odatda, erkin va oson gaplashishadi-ku. Bugun o'zi zerikarli bo'lsa kerak.

– Robertino! – tipirchiladi Anora. – Voy, dada, Robertino. Sinfimizda uni hamma yaxshi ko'radi. Qizlar ham, o'g'il bolalar ham. Siz ham uni yaxshi ko'rasiz-ku? Onam ham.

– Ha, Anora, ha. Albatta, onang ham. Biram chiroyli bo'lib ketgansanki, qizim. – Isabekov qizining katta ochilgan qisiq ko'zlari birdaniga chaqnab ketganidan hayratga tushib sochlarini silab qo'ydi. – Mendan xafamisan, deb o'ylayotgandim.

– Nimalar deyapsiz, dada!

– Juda yaxshi, kel, eshitamiz. Keyin men senga Shubert va Robertinoning vatani haqida gapirib beraman.

Suhbat davom etarkan, «Ave Maria» sadolari kuzgi kengliklar uzra ulug'vor suzar, go'yo bu kuzni ham, zaminni ham, inson qalbini ruhlantirardi. Isabekovda kutilmaganda quyoshni, oldindagi viqorli tog'larni, Robertinoning ovozi hamda qizining hayajonini qamragan uyg'unlik hissi uyg'ondi.

Har bir yurakda go'zallikka chanqoqlik hissi yashasa kerak. Bu inson tabiatiga xos bo'lsa kerak. Ammo ko'pincha biz, o'zimiz tushunmagan holda, bu go'zallikni qadrlamaymiz. Mana, hozir ham u bolaning hali mustahkamlanmagan, yarim ertak tasavvurlarini barbod qilishi kerak...

Robertino kuylardi, Anora ham unga qo'shilib past ovozda xirgoyi qilardi. Mashina bo'lsa bu vaqtda katta olma bog'i to'sig'idan o'tib, daryo yonidagi shossega burildi.

Isabekovlar bu yerga yozda kelishardi. Bu yerga kam odam kelardi: daryo kichkina muzdek tog'suvi orasida toshlar ko'rinardi. Plyaj ham yo'q edi. Ammo tog'lar yaqin edi. U yerdan, tepadan Anora chiqishni yaxshi ko'radigan katta xarsanglar tushib qolgan. Balki shuning uchun Isabekov ham bu joylarga talpinar.

Atrof jimjit. Anora xarsanglar yoniga yugurdi, uning Robertinoga taqlid qilayotgan ovozi toshlar ortida goh yo'qolar, goh yana eshitilib qolardi.

«Ave Maria» ohanglari Isabekovni tark etmas, atrofdagi hamma narsa yangilanganday tuyulardi.

Bogʻ, allaqachon boʻshab qolgan, daryo ustida boʻlib, toza, tartibli edi. Goʻyo «Hali mevalarni terishga yana kelishmasmikan!» deb quloq solayotgandek tuyuladi. Toʻsiq yonidagi somonlar uyumi oʻtib ketgan yozdan darak beradi. Yozda bu yerda hamma narsa boshqacha boʻlgan boʻlsa kerak, u eslolmaydi, goʻyo yozi boʻlmagandek. Ana, bulutlar paydo boʻldi – oppoq boʻtaloqlar. Oh, ovulda boʻlsang! U yerda boʻlmaganiga ham ancha boʻldi...

Anora soʻqmoq boʻylab bogʻga yugurib ketganini sezgan Isabekov bu yerga nima uchun kelganini eslab, qichqirdi:

– Qayerga ketyapsan?

– Bogʻga. Daraxtga chiqmoqchiman.

– Sen bilan gaplashib olishim kerak.

– Nima haqda, Robertino haqidami?

– Ha.

– Keyin eshitarman, tez kelaman, – Anora bogʻga yugurib ketdi.

Isabekov yana qiziga hammasini qanday aytishini oʻylashga tushdi. Aytmoqchi boʻlgani oʻziga ham gʻalati, bemaʼni, dahshatli boʻlib tuyular, bu kuz kuni, nurga yoʻgʻrilgan tuygʻular, Robertinoning ovozi hamda «Ave Maria» bilan bogʻlanmasdi. Unda qoʻrquv paydo boʻldi. Anora uzoqroq oʻynashini, aytilishi kerak boʻlgan gapni aytishga majbur qilmasligini xohladi. Bogʻdan qizining nimadandir hayratlangan, ajablangan ovozi eshitilganda esa, u titrab, boshini eggancha orqasini oʻgirib yerga oʻtirib qoldi.

– Dada, dada! Qarang, nima topdim!

U oʻgirilmadi. U qizining yugurib kelayotganini, hansirayotganini eshitdi. Anora chopib kelib, otasi-ning boʻynidan quchdi va kattakon qizil olma uzatdi.

– Olma topdingmi?

– Ha, barglar orasiga berkinib olibdi, umuman ko'rinmayotgandi! Ayyorligini-chi. Men esa topdim! U fonusga o'xshab yonayotgandi. Bu eng oxirgi va eng shirin olma. Butun bog'da boshqa bunaqasi yo'q. Qarang, qanday chiroyli, hidini aytmay sizmi! Xuddi quyoshga o'xshaydi!

– Ha, judayam chiroyli, bu qishki aport, – kutilmaganda qo'shib qo'ydi: – Bilasanmi, Anora, bu baxt belgisi. Bu olma yoz bo'yi seni kutgan, hech kim ko'rmasligi uchun yashirinib olgan. Sen bo'lsang, topib olding. Bu olmani yegan odam juda baxtli bo'ladi.

Isabekov olmani dastro'moli bilan artib qiziga uzatdi.

– Ma, ye.

– Robertino haqida qachon gapirib berasiz?

– Keyin, hozircha bog'da o'ynab tur.

– Bilasizmi, dada, daraxtga zo'r chiqaman. Olmalar katta, baland, shoxlariyam semiz, chiqishga qulay. O'rik bo'lsa yomon daraxt, tikanlari ko'p.

– Sen yaxshi daraxtlarga chiq, – kulib yubordi Isabekov.

– Dada, siz bir marta bo'lsayam shunaqa olma topganmisiz? – kutilmaganda so'rab qoldi Anora.

Isabekov dovdirab qoldi. Javob berishdan oldin bir muddat jim turdi-da, past ovozda dedi:

– Ha. Sen bor, o'ynab kel, men shu yerda o'tirib turaman.

Anora qo'lida qizil olmasi bilan bog'ga yugurib ketdi, u esa boshqa qizil olmani esladi va g'alati o'xshashlikdan ajablandi. U ham bir paytlar shu yerda, faqat boshqa bog'ning narigi tomonidan, olmalar dalalarga qaragan joydan xuddi shunday qizil olma topgandi...

* * *

Urushdan so'ng u hozir o'zi ma'ruza o'qiydigan qishloq xo'jaligi institutiga kirish uchun shaharga keldi.

Xuddi shunday kuz kunlaridan birida ularning butun guruhini ertalab kolxozda lavlagi kavlash uchun yuborishdi. U paytlar yo'l hali asfalt qilinmagan edi.

Kun bo'yi ishlab, qora non burdasi allaqachon yeb bo'lingan, kechgga borib charchab, ochiqib shaharga qaytishardi. Qaytishda butun guruh kolxozga yo'lni burdi. Hosil allaqachon yig'ib olingan, ammo o'tlar va barglar orasidan ba'zilar olma topish baxtiga muyassar bo'ldi. Do'stona ravishda bo'lishib yeyishdi. Ochlik hissi yana kuchaydi. Hamma tarqab ketdi, bog'ni axtarishga tushishdi. Ammo arzirli hech nima topolmay yo'lga chiqa boshlashdi.

Isabekov, hozir eslashicha, bog'da o'rtoqlarining ketidan yugurib ketayotganda, barglar orasida yorqin bir nima ko'rindi. U to'xtadi, ammo hech nimani ko'rolmadi. Ko'zimga ko'rindi, deb o'yladi. Bir necha qadam yurib, yana ortiga qaytdi. Qari daraxtlar orasida o'tqazilgan yosh olma daraxti atrofida aylandi. Bu daraxtning barglari boshqalaridan farqli o'laroq hali quyuq edi. Quyosh so'lingan barglarga quruq, qaynoq nur sochardi. Gugurt chaqsang bas, daraxt yonib ketadi. Lekin u ko'rdi va hayratda shivirladi: «Oh!»

Ikki mushtcha keladigan katta qip-qizil olma, balki bu daraxtning yagona mevasidir, barglar orasida ingichka, egilgan shoxda osilib turardi.

Bir necha lahza Isabekov bu mo'jizani tomosha qilib turdi, keyin sakrab, oyoq uchida turib osilib turgan qizil sharni uzib oldi. Xo'shbo'y hid boshini

aylantirib yuborayozdi. Yupqa alvon po'chog'i orasi-da yumshoq, suvli meva ko'rinib turardi. Og'izga solib olging kelardi. U olmani bo'lishga chog'langandi hamki, so'nggi damda fikridan qaytdi.

Bu olmani unga beradi!

O'sha lahzada uni qanday esladi? Biram ajoyibki! Ammo Isabekov har doim u, o'sha notanish, ismini ham bilmagan qiz haqida o'ylardi. Qanday qilib eslamasin! Boshqa hech nima to'g'risida o'ylamay Isabekov olmani cho'ntagiga suqa boshladi. Ammo bundan naf chiqmadi. Shunda u kurtkasi-ning tikilgan joyini so'kib tashlab, teshikka olmani soldi-da, o'rtoqlarining izidan yugurib ketdi. Ular yo'lda yo'lovchi mashina kutib turishardi. Isabekov shu zahotiyoyq do'stlariga bor gapni aytishga qaror qildi.

– Bolalar, men olma topib oldim, ammo uni hech kimga bermayman. Uni bir odamga sovg'a qilaman.

– Olmaning o'zi qani?

– Mana, ushlab ko'rlaring.

– Voy, kattaligini!

– Qanaqasiga bir odamga sovg'a qilasan? Kimga? – uning yoniga keldi Sher.

– Kimgaligining nima farqi bor? – dedi Isabekov.

– Buni qarang-a, olma topib olibdi, – ensasini qotirib kulib Isabekovning yelkasiga qoqib qo'ydi Sher. – Mug'ombirlikni yig'ishtir, olmani bu yoqqa chiqar.

Sher Isabekovning yuziga kulib, hazil qilibmi yo chindanmi, olmani olish niyatida kurtkasidan ushlab oldi.

Isabekov uning qo'liga qattiq urdi. Sher chetga surilib ketdi.

Bolalar kulib yuborishdi.

Shu payt yo'lovchi yuk mashinasi kelib qoldi, bolalar kuzovga otilishdi.

Isabekov bu g'aroyib olmani o'sha notanish qizga sovg'a qilishga qaror qildi. U qizni shahar kutubxonasida ko'p ko'rardi. Shuning uchun bo'lsa kerak, qishloq xo'jaligi instituti joylashgan chekka joydan shahar markaziga sudralib borardi. O'quv zalida o'tirganicha qandaydir ichki tuyg'uga asoslanib uning qachon paydo bo'lishini sezardi. U qizni shunday kuchli hayajon bilan kutardiki, nima o'qiyotganini tushunmasdi. Isabekov eshik qarshisidagi stolga o'tirib, u ostonada paydo bo'lganda, nigohini kitobdan uzar, ko'zlar bir lahzaga to'qnashardi. U tikilib turishdan qo'rqardi. Qiz ham uning xijolat bo'lganini sezganday tezda bo'sh joyga borib, stolga sumkasini qo'yardi-da, kitobga ketardi. Isabekov esa kitoblarni olib, mag'rur, erkin, hamisha chiroyli kiyingan holda yana yonidan o'tishini kutardi.

U juda aqlli va tarbiyali bo'lsa kerak. Isabekov bu haqda faxr bilan o'ylar, uning bundayligidan quvonar, g'ururlanardi.

Uning o'quv zalida o'tirishining o'zidanoq Isabekov ham quvonch, ham azob hissini tuyardi. U yon tomondan qizga mo'ralashni, o'ychan egilgan kipriklari, tinimsiz ravishda daftarga nimalarnidir yozayotgan yumshoq qo'llariga qarashni yaxshi ko'rardi. Birortasi uning oldida to'xtab qolsa yoki bolalar stoliga xatcha tashlasa-yu, qiz o'qisa, joni chiqardi. Isabekov stol tagida mushtlarini tugib, hammaga tashlanishga tayyor bo'lardi. Ammo uning surbetlarning xatlarini yirtib tashlaganda, xiringlash va shivirlashlarga hatto o'girilib qaramaganda, qalbi taskin topar, minnatdor bo'lardi.

Isabekov bu yerda unga hech kim yoqmaydi (o'zi sal-pal) deb o'ylardi. U buni juda istar, bu haqda shunday orzu qilardiki, sal sezilarli tabassumlar va bosh iring'ashlarni o'ziga nisbatan simpatiya tarzida qabul qilardi. Ammo Isabekov u bilan tanishishga jur'at qilolmasdi. Qiz unga o'ta intelligent bo'lib tuyular, u esa shaharda yuzlab topiladigan ovullik oddiy bir yigit edi. Qolaversa, Isabekov o'zining tashqi ko'rinishidan uyalardi. U akasidan qolgan etik va gimnasterkada, dala sumkasi bilan yurardi. Qishda ham akasining shineli bilan yuri-shi kerak edi.

U kutubxonada ancha kech paydo bo'lar, ba'zan o'quv zali yopilguncha qolib ketardi. U stoldan turib, kitoblarini topshirishga ketayotganda, Isabekov tezda narsalarini yig'ishtirardi-da – kutubxona kitoblarini kech qolmaslik uchun avvaldan topshirib qo'yardi, – ko'chaga chiqardi. Boshqa tomonga o'tib, qizning chiqishini kutardi. Mana shunday masofada, odamlar orasidan qaragancha uyigacha kuzatardi. Qiz yaqinda, kutubxonadan ikki mavze narida, ulkan kulrang uyda yashardi.

Uni kuzatgach, Isabekov shahardan yayov yotoqxonasiga borardi. Yo'l-yo'lakay shahar bog'iga kirib o'tardi. U yerda raqs maydonchasi bor edi. Qizlarning belidan quchgancha, qo'lini ushlab musiqa ohangiga mos raqs tushayotgan yigitlarga qanchalik uning havas qilishini hech kim bilmasdi. Yigitlar qizlarga nima deyishar, ular esa jilmayib, bundan yanada baxtiyor bo'lishardi. Raqs tushayotganlarga qarab turarkan, Isabekov eng chiroyli va sevgisi eng kuchli juftlikni tanlab, yigitning o'rnida o'zini, qizning qiyofasida esa uni tasavvur qila boshlardi. Uning tasavvurlari shunchalik chuqur, shunchalik haqqoniy ediki, sevgilisi bilan

raqs tushibgina qolmay, suhbatlashardi ham. Bu xayoliy suhbatlar taxminan shunday edi:

– Bilasizmi, men faqat sizni deb kutubxonaga kelaman.

– Ha, bilaman. Har doim meni kutishingizni bilaman.

– Men sizni kun bo‘yi – ma’ruzalarda ham, oshxonada ham, yotoqxonada ham o‘ylayman. Men kinoda o‘tiranman-u, ekranda nima bo‘layotganini ko‘rmayman. Siz haqingizda o‘ylaganda qanchalik zavqlanishimni bilsangiz edi.

– Qiziq, men ham ba‘zan siz haqingizda o‘ylayman. Ammo nega hecham yonimga kelmaysiz, gaplashmaysiz?

– Men shundoq ham xursandman. Agar siz tonggacha kutubxonada o‘tirsangiz, men ham sizga termilib o‘tirardim.

– Meni yigitlar kuzata boshlasa-chi, unda nima qilasiz?

– Bunga yo‘l qo‘ymayman. Siz ham yo‘l qo‘ymaysiz, to‘g‘rimi, axir, men sizni sevaman.

– Yo‘l qo‘ymasligimni qayerdan bilasiz?

– Siz unaqa emassiz.

– Men haqimda hech nima bilmaysiz-ku, qanday qilib xulosa chiqaryapsiz?

– Sizga juda ishonaman. Men sizni bilaman. Sochlaringiz isini, ovozingizni sira eshitmagan bo‘lsam-da, qanday kulishingizni bilaman. Sizning ko‘zlaringizga ishonaman, siz yaxshisiz, eng go‘zal va eng aqllisiz.

– Voy, juda ko‘p gapirib yubordingiz. Shularning bari chinmi?

– Chin.

O‘sha kuni kechqurun, yotoqxonaga qaytgach, Isabekov olmani tumbochkaga soldi-da, eng av-

val yuvinishga, etiklarini tozalashga yugurib ketdi – kutubxonaga borish uchun o'zini tartibga solishi kerak-ku. Ammo yo'lakdagi soatga qarab kech bo'lganini tushundi.

Xonada hamma allaqachon uyquga ketgan, u esa olmani ertaga qanday qilib berishini o'ylab ag'anab yotaverdi. U qizning hayrati va quvonchini ko'rganday bo'ldi. – Axir, bunday paytda shunday rang va shunday hidli olmani butun dunyoni axtarib ham topib bo'lmaydi-ku. U albatta o'zining topilmasi – eski kuzgi bog'dagi yosh olma daraxti va bu daraxt kechki quyoshning oltin nurlarida hammasidan chiroyli bo'lgani haqida gapirib beradi.

Yana orzusini aytadi va har gal uyga kuzatib borishini, raqs maydonchasida birga raqs tushishini, suhbatlashishini ham bildiradi. U kulib yuborib, «Devona!» desa kerak. Bu gapni aytayotganda, uning ovozi mazax emas, mehrni tuyadi. Keyin kinoga borishsa kerak, u qizning yonida o'tiradi, yaqinligini his qiladi va, tabiiyki, hech qanday kinoni ko'rmaydi, unga kino kerakmas ham. Kostyum bilan tuflisi yaxshi bo'lganda edi. Etikda uning yonida noqulay-da. Ammo u aqlli-ku, demak, bunga e'tibor bermaydi.

Isabekov shu o'ylar bilan uyquga ketdi. Ammo tunda karavotdan sakrab turdi. Tushida surbet Sherning qizil olmani yeb qo'yayotganini ko'ribdi. Isabekov uyqusirab Sherga tashlandi, ammo u xurрак otib yotar, boshqalar ham uxlardi. Shunda ham Isabekov tumbochkani ochdi-da, olmani ushlab ko'rib, ko'ngli joyiga tushdi. «Mendan ko'rasan!» pichirladi u olmaga.

Ertalab darchani ochgan bolalar olmani hidlab-hidlab qo'yishdi.

– Isabekov, olmang ham zo‘r ekan-da. Hidini qara! Uni kasalxonaga birovga olib borsang, tezroq olib bor, yo‘qsa, Sher yeb qo‘yadi.

– Kecha yeb qo‘ymoqchiydim, – to‘ng‘illadi Sher.
– O‘zlaring qo‘llamadilaring.

– Urinib ko‘rgin ham-chil! – tahdid qildi Isabekov past ovozda.

Keyin hammalari darsga ketishdi. Ma‘ruzalar shunday azobli ediki!

Tanaffusdan so‘ng Isabekov Sherning auditoriyada yo‘qligini sezib qoldi. Isitmasi chiqib ketayozdi. U o‘rnidan sakrab turdi-da, zoologiya domlasining ma‘ruzasini bo‘lib, dedi:

– Kechirasiz, professor. Tezda, hoziroq ketishim kerak.

– Sizga nima bo‘ldi, yigit? – ajablandi professor.

– Tushuntirib berolmayman, ammo iltimos qilaman, menga javob bering...

Isabekov o‘quv korpusidan yotoqxonagacha mushtlarini tukkancha yugurib bordi. Sher xonada yo‘q ekan. Isabekov tumbochkaga otildi – olma joyida turgan ekan. U ham xijolat, ham xursand bo‘ldi. Demak, Sher shunchaki zoologiyadan qochib ketgan. Hayajon va yugurganidan hansirab qolgan Isabekov karavotda o‘tirgancha pichirlardi: «Kechir, kechir meni, Sher! Sen haqingda endi hech qachon bunday yomon xayolga bormayman!»

Kechki payt gazetaga o‘rog‘liq olmani qo‘ltig‘iga qisgancha Isabekov nihoyat kutubxonaga jo‘nadi. U odatdagidan ertaroq keldi va har doimgidek eshik yonidan joy olib, stol ustiga daftar-kitoblarini qo‘yib kuta boshladi. Va har doimgidek odamlar kitobga engashgancha o‘tirishar, shivirlashar, chekish xonasiga borib, yana qaytib kelishardi. Bularning hammasi Isabekovning tushida bo‘layotgandek edi.

U kutardi. Gazetaga o'rog'liq qizil olma stol tagida tizzasida turar, shuning uchun qimirlashga qo'rqib o'tirardi. Bir yarim soat o'tdi, ko'chaga qorong'ilik cho'kdi. U kelavermadi. Ikki soat o'tdi – yo'q! Uch soat o'tdi – yo'q! Isabekov hamon kutardi. U kelmadi.

Ertasiga u yana ma'ruzalarda o'tirib, kech tushishini kutdi, yana shahar bo'ylab olmasini ko'tarib yurdi. Avvalgidan ham alamliroq sabrsizlik bilan kutdi kutubxonada. U ostonada paydo bo'lganda esa, o'zining yurak urishlaridan quloqlari bitib qolgandek bo'ldi. U har doimgidek sezilar-sezilmas jilmayib, yengilgina bosh irg'adi, o'tib ketayotib esa, qo'li bilan biroz turtib yuborgandek bo'ldi, so'ng bir stol naridan joy egallab, kitob olishga ketdi.

Isabekov hayajon baxsh etgan quvonchdan mast bo'lib, stol tagida o'zining muqaddas qizil olmasini titragancha ushlab o'tirardi.

Keyin u kitob ko'tarib qaytdi va har doimgidek hech kimga qaramay, hech narsaga e'tibor bermay, daftariga nimalarnidir ko'chira boshladi.

Isabekov esa hamon kutardi. Vaqt yana cho'zil-di, ammo u bugun orzusi amalga oshishini o'ylab baxtiyor edi. U yon tomondan qizning tartib bilan taralgan sochlariga, o'ychan egilgan kipriklariga va yumshoq qo'liga termilib o'tirarkan, «Devona!» de-yishni o'zicha tasavvur qilardi.

Shunday baxtdan yuragi gursillab urardi. Ha, u qizga hammasini, olmani yeyishga shaylanganda, qanday eslab qolganini, biror yaxshi, chiroyli narsani ko'rganda, har doim uning yonida bo'lishni, u bilan birga quvonishni istashini, chunki faqat u bilan go'zallikning butun jozibasini his eta olishini aytadi.

Ko'chada tungi chiroqlar yongan, kitobxonlar tarqala boshlagandi, u esa hamon joyidan jilmas-

di. Isabekov ham kutib o'tirardi. Keyin, qiz narsalarini yig'ishtira boshlagach, u tezda konspektlarini sumkasiga tiqdi-da, gazetaga o'rog'liq olmani olib ko'chaga chiqdi. U yo'lning nariga tomoniga o'tmadi, hayajonini bosishga kuchi yetmay, yo'lakda to'xtadi. Og'zi qurib ketdi, tashnalik sezdi. Nihoyat, tosh zinalardan uning poshnasi ovozi eshitildi va u kalta chiroyli paltoda paydo bo'ldi. Isabekov olmani bag'riga bosgancha u tomonga yurdi. Qiz indamay yonidan o'tib ketdi.

– Yaxshi qiz! – qat'iyatsiz tovushda chaqirdi Isabekov.

– Ha, – qiz to'xtab ortiga o'girildi. – Menga nimadir demoqchimisiz?

Noqulay jimlik cho'kdi.

– Men sizga... olma olib keldim, – dedi Isabekov zo'rg'a.

– Olma? Buni qarang-a! Nima, siz meni umrida olma ko'rmagan deb o'ylayapsizmi?

– Yo'q, bilasizmi, men uni topib oldim...

– Xo'sh, nima bo'пти? Sizga mendan nima kerak o'zi, – asabiy tarzda dedi u va hech qayoqqa qaramay, tez nari ketdi.

Qiz o'zining qizil olmasidan uzoqlashib ketayotgandi.

Isabekov esa uning ortidan o'zining bebaho qizil olmasini ushlagancha, nima bo'lganini tushunmay qotib qarab turardi. Qizil olma sabab yaralgan ajoyib olam to'satdan parcha-parcha bo'lib, qulab ketdi.

Isabekov uyga sudraldi. U birdan qo'lini siltab, olmani uloqtirib yubordi. U qayerdadir devorga borib urildi.

U xuddi mast odam kabi bo'm-bo'sh ko'chalar-da to'g'ri ko'prik ustidan ketib borardi. Ahyon-ah-

yondagi mashinalar ehtiyotkorlik bilan uni chetlab o'tishardi.

Keyin u ko'p qizlar bilan tanishdi, ammo hech biriga qizil olma sovg'a qilgisi kelmadi. Ular ham buni istashmasdi...

Ammo bir umr undan qizil olma talab qilgan, yolvorgan, kutgan yagona ayol bor ekan, bor ekan. Bu uning xotini Sobira edi. Hozir kuzgi bog' to'siqlari oldida o'tirgancha Isabekov shu haqda o'ylardi.

Kechki payt Isabekov va Anora uyga qaytishardi. Tez qorong'i tushdi. Oldinda shahar chiroqlari porlab turardi. Mashina barglar sochilgan yo'ldan ohista suzib borardi.

Isabekov sigaret olib, o't yoqqichi bilan o't oldirdi-yu, Anoraning qo'lidagi qizil olmani ko'rdi.

– Iye? Haliyam yemadingmi?

– Yo'q, men oyimga olib qo'ydim, – deya asta javob qildi qiz.

– Oyingga? – ming'illadi Isabekov. Issiq bir nima tomog'iga tiqildi. – To'g'ri, uni oyingga olib boramiz.

Ortiq hech nima haqida gaplashishmadi. Isabekov qizi to'g'risida o'ylardi. Anora hammasini tushunarkan-ku. Ishqilib, har doim shunday bo'lsin-da. Ishqilib, hech qachon qizil olmasidan voz kechmasin-da.

Isabekov xat yozolmadi.

Ertalab, u uxlab yotganida, Anora otasining stolida Moskvaga jo'natilmagan xatni ko'rdi: «Sobira, biz sening yoningga ketyapmiz». Qizcha ruchka olib, katta harflar bilan qo'shib qo'ydi: «Bizni kutib oling, oyi. Sizga qizil olma olib ketyapmiz».

Komila Nosirova tarjimasi

HAYOT-MAMOT

*Qon sachramagan faqat quyosh qoladi va
tulpor chavandozsiz chopib boradi.*

Lo'li ayolning folidan

I

Samolyotni pastdan to'plar shiddatli olov purkayotgan zonadan olib chiqar ekan, uchuvchi otishma joyidan keragicha uzoqlasha olganiga ishonch hosil qilish uchun pastga nazar soldi, – pastdagi xo'rpayib yastangan oqimtir-yashil o'rmon aylanyotgan samolyot bilan birga go'yo qiyshayib, og'ib borar, hozir to'nkarilib qandaydir tubsizlik qa'riga tushib ketadiganday edi. Keyingi daqiqada qiruvchi samolyot parvozda rostlanib oldi va o'rmon ham go'yo birdaniga o'zining muqim o'rniga qaytdi, olisdagi g'uborli ufq bilan qo'shilishdi. Olam o'zining azaliy ko'rinishiga ega bo'ldi. Uchuvchi o'ziga kelib ulgurib-ulgurmay, samolyot qarshisida nimadir kutilmaganda va shu qadar daf'atan paydo bo'ldiki, uchuvchi havoda nimaga yuzma-yuz kelganini anglashga ham ulgurolmadi, – qandaydir shakl-shamoyilsiz yuk tirik tanasining butun zalvori bilan samolyotga og'ir urildi. Zarbadan samolyot keskin silkindi va uchuvchining ko'z oldi bir lahzaga qora tortdi...

Bu dovdirab uchib borayotgan, go'yo uchayotib ko'zlari qamashgan, ko'r bo'lgan qushlarning katta to'dasi edi...

Uchuvchini qaynoq ter bosdi. Boshqaruvni yo'qotib qo'ymaslik uchun uchoqni zo'rg'a o'z izmidan ushlab qolgan uchuvchi qushlar bilan uril-

ganda kabina oynalariga mijig'lanib ketgan qonli go'sht parchalarini ko'rib, ko'ngli ayniganidan behol u yon-bu yon o'girildi.

Qushlar kuz kelishini ham kutmasdan bu o'lkalarni birinchi bo'lib tark eta boshladilar. Ular jazirama yozning avj pallasida gala-gala bo'lib yoki alohida-alohida, kechasi ham, kunduzi ham uchib ketayotgandilar, hali bola ochib chiqmagan tuxumlarini ham tashlab borardilar, qotib ulgur-magan bo'yinlarini zo'rg'a cho'zib yolvorayotgan, tumshuqdan ovqatlanadigan polaponlarinigam qaramay uchib ketayotgan edilar. Hammadan keyin hatto botqoqlik ukkilari ham gumdon bo'lishdi, tunlari ularning quv-quvlashi eshitilmay qoldi...

Jonivorlar tum-taraqay bo'ldi...

To'rt tomonda achchiq-achimsiq tutunini uzoq-uzoqlarga taratib o'rmonlar ayovsiz yonardi, asriy o'rmon qaro yerga qulardi – ulkan qayinlar bo'ronda qolgandek qasirlab yiqilardi. Zambaraklar va minalarning betinim zarbasidan, samodan tashlanayotgan bombalardan, tanklar hujumidan, tanklarga otilayotgan o'qlardan qaynab ketgan zamin portlashlardan to'lg'ona-to'lg'ona titrab qaqshardi... Portlashlardan tilka-pora bo'lgan soy-lar qirg'oqlaridan tisarilib, o'zanidan o'ng-u so'lga qayrilib oqar, jarlik va chuqurlarni suvga botirardi. Tanklardan biri, o'z-o'ziga qasd qilganday, dala o'rtasida o'qotar tumshug'ini keskin osmonga ko'targancha suv to'la jarga manguga botdi...

Va bularning bari muqarrar ravishda har kuni yuz berardi va uni to'xtatishning iloji yo'q edi, sababi bu joyda, zobitlar tili bilan aytganda, frontlar jangi borardi. Front frontga tashlanib yotardi. Har bir tomondan tegishlicha g'anim mudofaasini yorib o'tish, keskin hujum uyushtirish, dush-

manni yon-veridan va ortidan turib zabt etish, tirik kuchlarni bartaraf qilish talab etilardi. Va har bir tomon birinchi bo'lib yorib o'tishni, birinchi bo'lib hujum uyushtirishni o'zining muqarrar vazifasi deb bilardi...

Ammo bu maqsadni amalga oshirish hozirgacha hech kimning qo'lidan kelmayotgandi. Va hali-hanuz pozitsiyaviy urush borardi, kun o'tardi – tun o'tardi, kun o'tardi – tun o'tardi...

Vaqt esa o'z azaliy ravishi bilan o'tib borardi. Harbiy teatr deb ataladigan bu makonda kuzgacha ham na kunduzi, na kechasi, na yomg'ir ostida, na do'l ostida o'qotar zambaraklar va miltiqlar ovozi tinmadi... O'sha yili qushlar ham qaytib o'z inlariga kelib qo'nmadilar, oyoqosti bo'lgan maysalar gullamadilar, urug'lanolmadilar.

Ayni paytda bir-birini o'zaro parchalab tashlash uchun qarama-qarshi turgan frontlar qoshidagi shtablar shoshilinch tarzda yangi-yangi tezkor rejalarni ishlab chiqardilar, yo'qotishlar, o'lganlar va jarohatlanganlarning soni haqidagi maxfiy rejalarni jo'natardilar, bu shtab ham u shtab ham bir ovozdan aynan bir narsani – zarba salohiyatini oshirish kerakligini – isbotlash harakatida edilar va shuning uchun bir xil tarzda o'zlarining Oliy qo'mondonlaridan yana va yana qo'shimcha tirik kuchlarni, yangi texnikalarni, qurol-aslahalarni jo'natishni so'rardilar: bir tomon buni hayot uchun zarur bo'ladigan yangi kengliklarni zabt etish uchun so'rardi, ikkinchi tomon ana shu kengliklarni mudofaa qilish uchun kuch so'rardi. Nima bo'lmasin, u tomonga ham va bu tomonga ham zahira kuchlar yetkazilar, kuchlar jangda yana ado bo'lar va yana yangi kuchlar kelardi...

Ayni vaqtda urush qontalash qilgan yoz ham tugab borar, jang qilayotgan har ikkala tomon uchun ham tayyorgarlikning so'nggi muddatlari, so'nggi chegaralari kechayotgandi, endi yorib o'tish lozim edi, zamin uzra tizginsiz kuch yoyilishi – hujum taloto'pi bosishi kerak edi...

Bu qonga qorishgan sahnaga, qon sachramagan faqat ko'kda quyoshgina qolgan taloto'pga, qushlar ham tark etgan bu o'lkalarga taqdir o'sha zamonlar ko'plab odamlarni izillatib haydab kelar ediki, go'yo bu odamlar, ehtimol, aynan ana shu qismatlarni hal qilayotgan hodisa uchun, shu yilning shu kunida shu joyda bo'lish uchun qachonlardir dunyoga kelganday edilar.

Shunday odamlarning biri o'zi bilmagan holda shu yoqqa kelardi. Volgabo'yidagi jazirama Oldosiyodan, ya'ni Saratov shahridan yo'lga chiqqan harbiy eshelonda kelardi u. Eshelondagilarning hammasi urushga ketayotganliklarini tushunishardi, albatta, ammo aynan qayoqqa – qaysi frontga, jabhaning qaysi qismiga – ketayotganliklarini bilmasdilar, buni faqat yuqori qo'mondonlik bilishi mumkin, askarning ishi – qayga haydasalar, o'sha yoqqa... Shivir-shivirlarga qaraganda, yo'nalish Moskov tomonga olingan va undan naryog'i ayon – front. Aslida ham shunday bo'lib chiqdi. Shunday harakatlanish bo'lishini oldindan aytib berish unchalik qiyin emasdi.

Saratovdan kunbotarda jo'nab chiqishdi, nafasni siqadigan tunni o'tkazganlaridan so'ng, jaziramasi kuydirgan, yoz bo'yi jonga tekkan Volga bo'yi sahrolari ortda qolib, goh yaqindan, goh temir yo'llarning tutashgan yerlaridan yaylovlar va yamyashil o'rmonlar ko'zga tashlana boshladi, qarab to'ymaysan – xuddi qadimgi suratlarning o'zginasi.

Askarlar va o'qotar qurollar bilan tirband bo'lgan issiq xonalarning ochiq eshiklaridan salqin shabada ham sezilarli esa boshladi. Endi o'rmonlar yaqinlashib kelardi.

– Qara – naqadar go'zal o'rmonlar! Rossiya ko'rinmoqda, onajonimiz – Rossiya! – askarlar go'yo o'zlari rossiyalik emasday, qaysidir uzoq yerlardan kirib kelayotganday bir-birlariga so'z qotishardi.

Askarlar orasida bittasi juda ham yosh edi, ko'rinishidan bo'sh-bayov tuyular, askarlik kiyimi xuddi otasinikini kiyib olgan o'smirdagiday osilib turardi, – Sergey Voronsov yoki, uni vzvodda atashganiday, – Sergey, ruhoniy, ya'ni Sergey ota. Aytish kerakki, yigitcha bir marta Xudoni tilga olgandi, Xudo – bu sig'iniladigan sanam emas, u – xodisa, deganday bo'luvdi, xodisa nima-yu, uning sharhi holi qandayligi haqidagi yigitning gapini hech kim tushunmadi, ammo yigitchani cherkovchasiga – Sergey hamda ruhoniy deb atay boshlashlariga shuning o'zi yetarli bo'ldi. Askarlar o'z qochirimlaridan o'zlari zavqlanardilar – yigitchaning yoshi bor-yo'g'i o'n to'qqizda edi. Bu mahmadananing ustidan kulib olishsa, nima bo'пти?! Uning o'zi ham bunga xafa bo'lmasdi. Bu Sergey soatlab vagon eshiklari oldida, ko'ndalang dastakka suyangan-cha turar, yo'lakda hammadan ham ko'p o'ralashib yurardi. Boshqalar qarta o'ynashar, kimdadir vokzaldagi kechagi kuzatuvlardan qolgan ichkilik ham saqlanib qolgan ekan, odatdagiday, yo'ldagi majburiy bekorchilikdan zerikkan yo'lchilar harakatning shovqini va taqa-tuqi ohangida har xil olatasir suhbatlar qurishardi, boshqalar qo'shiq aytishar – yo'lning maromida o'z ovozlari quloq tutishardi, uni, Sergeyni, tinimsiz eshik o'ziga chorlar, yo'lda yuz ko'rsatib o'tayotgan yangi manzillarni ko'rgi-

si kelardi. U hammadan ko'proq tashqariga boqar, bolalarcha qiziqsinardi – bu azaliy rus yerlariga Sergey ilk bor kelayotgandi, to'g'ri, uning maktabni bitirgach, Moskovga o'qishga borish orzusi bor edi, ammo endi bu orzular barham topdi, poyezd uni urushga tomon olib borardi. Hozircha hayot eshelonda, taqa-tuq harakatda, temir choynikni ko'targancha bekatlarda issiq suv izlab chopishlarda, askarlik nasibasini chaynash-yutishlarda, alqissa, Volga bo'yidagi harbiy lagerdagi uch oylik mashqlardan so'ng yo'l taassurotlarini yangilashlarda kechardi. Har gal, g'ayriodatiy, avval ko'rilmagan, ko'pincha boshqa uncha-munchani ko'rganlar uchun e'tiborga arzimasi bo'lsa-da, Sergeyga ajabtovur tuyuladigan nimadir ko'ringanda, u yonida turganlardan birining yengidan tortib, turtkilardi: ana, uni qara-ya! Qarashsa, qandaydir temir yo'lga egilgan, kesib tashlash kerak bo'lgan daraxt, qamishlar orasidagi sokin ko'l bo'lardi, yoki, ana, qandaydir devona nima uchundir sigirni minib borardi – ajabo, chavandoz bo'lib ket-a, bu tomonda zavod yaqinidagi dalada osmonga bo'y cho'zgan quvurdan olov mash'ala bo'lib osmonga o'rlab turibdi. Sergey bularning barini tushuntirardi, hikoya qilardi, osmonga o'rlayotgan mash'ala o'z-o'zicha yonib turibdi, bu ortiqcha gazni chiqarib yuborish uchun zarur; otasi ishlagan yerda, neft qazib chiqaradigan quduqda ham xuddi shunday mash'alali quvur bo'lardi. Zim-ziyo qish tunlarida, qor yog'ayotganda u juda chiroyli ko'rinardi – yuqorida mash'ala yonar, qor uchqunlari olov bilan o'ynashib aylanishar, tirik olov go'yo osmonga intilardi. Yangi yilda, ba'zi-ba'zida, onasi va singillari bilan mash'alani ko'rgani borishardi, bir-birlarining qo'llarini ushlagancha, g'irchillatib

qorni bosib yurishardi. Uyga qaytganlarida, xonadonning issig'i, tafti jonga boshqacha orom baxsh etardi, bolalar she'rlar o'qishardi, onasi shirinliklar pishirib berardi, otasi – korxonaning talabchan hisobchisi – u ham quvnardi. Bu ruhoniy bola g'alati-ya, tushunmaydi, boshqalar uning ustidan kulishardi – she'rlar, shirinliklarni gapiradi-ya... Axir bu hardamxayol frontga ketyapti!

Tutash bekatlarning biridan o'tarkan, poyezd bir qadar sekin harakatlanayotgandi; g'ira-shira qorong'ilik tusha boshlagandi, Sergey hammaning diqqatini bomba tushib kuygan, va, ehtimol, shuning uchun zahira yo'lga o'tkazib qo'yilgan tarkibga qaratdi, uning parovozi majaqlanib ketgan va vagonlari vayrona, shikastlangan edi. Hech kim biror so'z demadi, ammo, albatta, har kim bu poyezdga qay tarzda bomba yog'ilgani, poyezd o't ichida qolgani, fashistlarning uchoqlari quzg'unday yog'ilgani, oqibatda vagonlarda nimalar bo'lganini o'zicha tasavvur qildi. Qancha odam o'lgan, qanchasi pastga sakragan, yana qanchasi jizg'anak bo'lib yongan ekan? Bu urushning ular duch kelgan dastlabki belgisi edi. Qabristondagiday jimgina uchrashdilar va qorong'ilikda sokingina tarqaldilar. Ko'pchilik askarlar maxorkali sigaretalarini tutgancha, og'ir sukutga botdilar.

Biroq yo'lda bir qiziqarli voqea ham yuz berdi, Sergey yana kimningdir yengidan tortib, gap qotganda, hamma qahqaha urib kuldi:

– Qara! Ko'ryapsanmi, bu yerda quduqlar qanaqa chiroyli, anavi usti yopiq quduqqa qara, o'ymakor naqshlar bilan bezalgan, bo'yoq berilgan! Naqadar go'zal-a!

Uning bu gapini qitmirona kinoyalar bilan qarshilashdi:

– Sen quduqqa qarama, naqshli-bezakli emish! Urushga ketyapsan, axir. Sen anavi quduqdan suv olayotgan jononga qara. Qara, oftobda qoraygan, maykasini, o'zini aytmay-sanmi, orqasidan bir qara! Sen quduqni gapiras-an-a! Eh, rohibbachcha, sening o'rningda bo'lganimda, hozir eshelonda sakrab tushardim, qochoqlikda ayblashlaridan qo'rqaman-da!

Gurros kulgi ko'tarildi.

Aytish kerakki, aslida ham uning shundoqligini – landovurligi, mo'min-qobilligi, bolafe'lligini odamlar tezda tanib olishdi, – xudo bo'ydan siqmagan bo'lsa-da, qarash kerak bo'lmagan tomonga qaraydi, qomati ham kelishgan, yelkalari ham kengishgina, fikrlashi ham joyida, to'g'ri, Sergey ko'p tomondan hali o'smirligi, uyatchan-u hijolatpazligi ham rost. Sergeyning o'zi ham gohi-gohida bu haqda qisinib o'ylaydi, tortinchoqlikni tezda unutib, birdaniga dadillashgan, boshqa ishlarini aytmagan-da ham, ayollar bilan tezda til topishib ketadigan o'rtoqlariga qarab havas qiladi. U-chi! Sal-pal sevgi ishorasi bilan bir voqea bo'luvdi, mana, u ham noqulay bir tarzda tugadi.

Mana, kecha vokzalda, poyezdga o'tirishda ham g'alati voqea yuz berdi, balkim bu qiziqdir, balkim qiziqmasdir... Butun yo'l davomida miyaga o'rnashib olgan, ketay demaydi. Hammasiga shu narsa sababki, odamlar uning shunaqaligini, soddaligini, landovurligini darrov bilib olishadi, vassalom...

Gap shundaki, ularning qismi jo'nashi kerakligini kutilmaganda, shoshilinch, tong-saharda e'lon qilishdi. Nega bu qadar shoshilinch jo'nash kerakligini aytish qiyin, ammo buyruq shunaqa bo'ldi. Urush davom etayotgandi va bu izoh bilan hamma

narsani tushuntirish mumkin edi. Buyruq baribir buyruq-da. Shoshilinch tarzda jo'nash taraddudi ko'rildi. Askarlar tezda shahar tevaragidagi lagerdan rota-rota bo'lib, piyoda yo'lga chiqishdi va Saratovning cheka ko'chalari orqali stansiyaga qarab yo'l olishdi. Jo'nayotganlarning ko'pchiligi asli armiyaga chaqirilgan saratovliklar edi. Ko'chalardan o'tarkanlar, ularning ba'zilar o'zlari yashagan yotoqxona va uylarning derazalari yonidan, kechagina o'zlari ishlagan fabrikalarning darvozalari oldidan o'tib borardilar. Bu yerdan qanday qilib jimgina o'tishlari mumkin? Hamma voqea shu tufayli yuz berdi. Albatta, hech kim safdan ajralib chiqishni istamasdi, komandirlar ham bunga yo'l qo'ymasdilar, ammo qarindoshlari bilan xayrlashib qolish maqsadida yoz bo'lgani uchun lang ochib qo'yilgan derazalarga qarab baqirganlar ham bo'ldi. Yoki yo'lovchilarni chaqirib, salom aytib qo'yishlarini tayinlashardi. Hovli changitib yurgan bolalar ham har tomondan to'planib, bir-biriga navbat bermay, chug'urlashib kelishardi: «Askarlar ketishyapti! Qizil askarlar urushga ketishyapti!» Bu yoqda ayollar – xotin-xalajlar, opa-singillar, qo'ni-qo'shnilar! Ularning hammasi, go'yo shu kunni kutib turgan-day, qay alpozda bo'lsalar, shundayligicha ko'chaga yugurganlar – kimdir yupqa kalishda, boshqasi butkul yalangoyoq yugurardi, sakrardi, kimdir, soch yuvib turgan, shekilli, boshiga ho'l sochiqni yopgancha yo'lga chiqqan, birov g'ijim ko'ylakda askarlarga ergashib borardi. Ular safga tizilib borayotgan, etiklari bilan qasirlatib yer tepib borayotgan askar bilan hamqadamlikda chopar, urushga ketayotgan yigitlarga yo'l oldidan safarlari bexatar bo'lishini tilashardi, ularni Xudoning o'ziga topshirishardi; go'yo bu askarlarning barchasi

shu soatda bu ayollar uchun qondosh, aziz bo'lib qolgandi; ular yugurishar va birin-ketin, tinmay askarlarga tezroq g'alaba bilan uyga, Saratovga, Volga bo'yiga, jonajon yurtlariga qaytishlari zarurligini eslatishardi, bitta sho'ring qurg'ur beva yig'lar va: «Stalinga shon-sharaflar! Stalinga shon-sharaflar!» – deya qichqirib borardi. Keyin, stansiyaga yaqinlashgan sari ayollar izillay boshlashdi, ayriliq oldidan o'zlari haqida, o'z fojialari va taqdirlari haqida, sho'rlari quriyotgani haqida eslab qolishdi, zero, ular frontga, ehtimol, abadiy ayriliq sari ketayotgan erlari, farzandlari uchun dod solasalar arzirdi, chunki ularning bundan keyingi hayotlari endi batamom urushga qurbonlikka keltirilayotgan edi, ular endi muqarrar ravishda umrlari oxirigacha beva bo'lib qolayotgan edilar...

– Qani, yetar, ayollar, baqirishni bas qilinglar! Harakatga xalaqit bermanglar! Tarqalinglar!

Ammo hech bir iltimoslar va qo'mondonlarning jiddiy buyruqlari ham ularga ta'sir etmasdi. Ular shu taxlit yurib borishardi – askarlar safida va ularning yon-atrofida shoshilib yugurayotgan xotin-xalajlar va bolalar, ular Saratovning egri-qiyshiq qirg'oqbo'yi ko'chalaridan goh yuqori ko'tarilib, goh quyi enib borishardi. Qadam-baqadam Volgadan uzoqlashib borardilar...

Sergey ayrilish bu qadar og'ir bo'ladi, deb hech o'ylamagandi, u umirida birinchi marta odamlar ko'z o'ngida xayrlashayotgandi. Garchand yonida borayotgan askarlar singari o'zini dadil tutishga urinsa-da, ich-eti ezilardi, shunga qaramay, ko'zi tushgan har bir odamga jilmayib qarashga harakat qilar, hechqisi yo'q, uddalaymiz, deganday qo'l silkitardi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas!

O'zi esa ich-ichidan kuyunardi, axir yaqinlari bilan xayrlasha olmadi – ota-onasi keksayib qolgan edilar, Sergey ularning kenja farzandlari edi. Katta opasi Qozog'istonda, Xitoy chegarasidagi qandaydir chegarachilar qo'nalg'asida yashardi, kichik singlisi – Veronika shu yerda, Saratovda yashar, eri frontga ketgan, tirikmi-yo'qmi – noma'lum, Veronikaning yoshgina bolasi bor, o'zi ishga ketadi, go'dakka oxirgi paytlarda birdan munkillab qolgan onasi qaraydi, otasi – butun umri davomida Volga bo'yidagi neft qazib chiqaruvchi korxonalarda idora xodimi bo'lib ishlagan Nikolay Ivanovich Voronsov – o'sha kunlari anchadan beri betob bo'lib, kasalxonada yotgan edi. Bularning barchasi haqida Veronika shahar tashqarisidagi askarlarga harbiy burchni ado qilishga doir saboq berilayotgan lagerga, Sergey xizmat qilayotgan harbiy qismning dala pochta-siga yozgan edi. Hatto yaqin qarindoshlarga ham lagerga tashrif buyurishga ruxsat etilmas edi, shuning uchun Veronika o'z maktublarida boshlariga tushgan hamma tashvishlarni yozar, hamma yerga – ishga, uyga va kasalxonaga ulgurish toбора qiyinlashayotganini yozardi. Veronika hamisha ko'ngilchan qiz bo'lgan, u hamma narsadan xabardor, hamma uchun kuyunardi. U singlisini ochiq chehraligi, haqgo'yligi, hamma narsani boricha yozishi uchun ham yaxshi ko'rardi. Biroq Sergey singlisining so'nggi xatiga javob bermadi, qachondir javob berish-bermasligini ham bilmaydi, xat unga juda yomon ta'sir qildi. Singlisining bu so'nggi maktubi unda g'alati, qandaydir noqulay his-tuyg'ularni paydo qildi. Veronikaning yozishicha, bularni u qaydan bila qolgan ekan, uning sobiq sinfdoshi, yettinchi sinfdagi o'qishganda Komintern haqida, Ispaniyada kominternchi jangarilar ishchi-dehqon-

lar baxt-saodati uchun kurashgani haqida she'rlar yozgani va ularni Moskovga jo'natgani, Moskovdan minnatdorchilik xati olgani, xatni hammaga o'qib ko'z-ko'z qilgani hammaga ma'lum bo'lgach, bu shov-shuvli voqeadan so'ng maktabda hamma «kominterka» deb ataydigan Natashka, ha-ha, ana shu kurashchan va cho'rtkesar Natashka-kominterka hozir jamoatchilik faoliga aylangan, hamma yig'ilishlarda nutq so'zlaydi, hamma uni biladi va u ham hammani biladi. Aynan o'sha paytda, urush boshlanishi oldidan, bahorda bir voqea yuz berdi. Bir kuni u Natashka bilan maktabda uyushtirilgan kechada raqsga tushdi. Qizning o'zi Sergeyning raqsiga tortdi, u deraza oldida raqsqa tushayotganlarini kuzatib turgan edi, Natashka birdan o'z juftini qoldirib, unga tomon keldi va yigitni dadil qo'lidan tortqiladi: «Ketdik, Seryoja, hammadan ham ko'ra sen bilan raqs tushgim kelyapti!» Garchand qiz boryo'gi uning yelkasidan kelsa-da, yigit yetakchisiga ergashgan pioner singari unga itoat qildi. Bu qizda bunchalik o'ktamlilik qay yerdan zohir ekan? Yigitga xuddi shu taklifni kutib turganini bilganday tashlandi, Sergeyning issig'i oshib ketdi. Ular raqs tushayotgan olomonga qo'shilishdi. Hammasi shu yerdan boshlandi.

Sergey hali shu paytgacha bir shirin azobda qoldi – musiqa ohangida raqs tushayotganlar orasida boshi aylandi, go'yo raqqos va raqqosalardan vujud va nafasni yondirib, ko'zga ko'rinmas bir otash ufurayotganday edi, bosib kelayotgan ehtirosiga berilish istagi qalbdagi chirpirab, jo'sh urardi, ayni paytda raqsqa tushuvchilarning gavjumligidan tortinar, bu olomondan qochib ketishni, Natashka bilan odamlarning nazari tushmaydigan darajada yuqoriga, osmonga uchib chiqishni, uni bag'riga

bosgancha, yuqoriroq va yuqoriroq uchgisi kelardi. Natashka-kominterka shunday go'zal aylanardiki, go'yo u charmdan yasalganday qayishqoq, yengil edi, yigitni hayratga solgan narsa yana shu bo'ldiki, uni boshida ushlab turgan tortinchoqlik qayoqqadir yo'qoldi, uning o'rnini o'zaro yaqinlik egallab borardi – yurak tinmay dukillar, bu dupurlashni jilovlashning imkoni yo'q edi. Bu tortishuv kuchi uni tobora o'z zabtiga olar, qizning qaynoq nafas ufurib turgan yuzini, garchand yaqin turgan bo'lsa-da, payqay olmasdi va hayajon bosib, nimalar bo'layotganini tushunmay borayotgandi. Faqat qiz to'satdan: «Bilaman, Seryojka, sen meni sevasan, sen men bilan bo'lishni orzu qilasan!» – deganidan so'ng, Sergey uning qattiq qarab turgan ko'zlarini va atayin yaqinlashgan chehrasini ko'rdi.

Sergey juda hijolat bo'ldi, u buni kutmagan, ishning bu yoqqa ketishiga tayyorlanmagan edi, yaxshiyamki, o'zini yo'qotib qo'ymadi, sur'atni pasaytirmay, aylanishda davom etdi. Biror nima deb javob berishni, boshqa yigitlarga o'xshab sharttarki, oshkora biror gapni aytib yuborgisi keldi – ular aytganda, nafas ichga tushib ketadi, Sergey ayt-sa, hammasi jiddiy bo'lib eshitiladi. Avval bu haqda, seni qanchalik sevishim haqida o'ylamaganman, ammo sen menga yoqasan, juda yoqasan, demoqchi bo'ldi. Biroq Natashka, buni bilganday, tashabbusni yana qo'lga oldi, uning gapini boshqacha qilib aytib qo'ya qoldi: «Javob berma, Seryoja, aytishga urinma! Hazillashdim, – qiz musiqa ohangida aylana turib, boshini chayqagan holda so'z qotdi, – men seni yaqqol ko'rib turibman, nima demoqchiligini bilaman». Natashka raqsga tushayotganlarning bir chetida to'xtadi, hammaga eshittirib gapirdi. «Men hammani yaqqol ko'rib turaman,

kimning nimalar haqida o'ylayotganini bilaman, – davom etdi u. – Raykomda menga hushyor tashviqotchi-komsomol qizsan, deyishadi. Seni ham ko'rib turibman. Sen meni sevasan va yaqinda bu haqda menga o'zing aytasan! Sen, axir, hamisha shunaqasan. Boshqalarga o'xshamaysan. Uzoq o'ylaysan. Oy, juda uzoq o'ylaysan! Sen to harakat qilguncha!.. Men hammasini bilaman. Sen hali qizlar bilan hali hech narsa qilmagansan! Shunaqami? Ha, bu aniq! Yashirib o'tirma! Men ko'zlarindan ko'rib turibman! Men seni bilaman. Men hammasini bilaman. Yaqinda hamma senga osila boshlaydi! Bu qanday ajoyib! Ammo, sen menga qara! Men birinchiman! Sen meniki bo'lasan!» Ular Yana raqsga tusha boshlashdi. Natashka jim bo'lay demasdi. «Hamma yerga birga boramiz, – derdi u, – men yig'ilishlarda nutq so'zlayman, sen bu haqda gazetalarga yozasan, jurnalist bo'lasan. Sen yaxshi yozasan, buni ham bilaman. Tushunasanimi o'zi – men jangovor qizman, zo'r nutqlar so'zlayman, sen esa juda aqllisan, menga aynan shunaqasi kerak. Tushundingmi?»

Ana shunaqa gaplar, bu hazilmidi yoki jiddiy gapmidi, bu haqda o'ylab ko'rish kerakmi yoki butkul unutish zarurmidi, Sergey buni bilmadi, ammo u o'sha kecha uxlay olmadi, ertalabgacha go'yo uni elektr toki urib ketganday to'lg'onib chiqdi. Keyin u qizga darhol xat yozishga qaror qildi-yu, so'ng xatni ham yirtib tashladi. Jiddiy yozishning o'rni emasdi, shunchaki, ko'ngilxushlik uchun, qizga erkalanish ilinjida yozishning Sergeyga qizig'i yo'q.

Ancha kunlar o'tdi, u biroz tinchlandi. Keyinchalik, maktabni tugatganlaridan so'ng, Sergey pedinstitutga kirish harakatida bo'lgan, urush allaqachon boshlangan paytlarda, ular ikki marta

yoʻl-yoʻlakay koʻrishib qoldilar, ammo endi unaqa gaplardan darak yoʻq edi, esda qolarli biror gap boʻlmadi, muhabbat haqida-ku, umuman gaplashishmadi. Har gal Sergey oʻshanda, raqs paytida boshlangan gapga qaytishlarini intiqlanib kutdi. Ammo na oʻzi gap boshladi, na qiz biror ogʻiz soʻz qotdi. Oʻsha voqeani butkul unutish toʻgʻriroq boʻlardi, ammo bu yoqda harbiyga chaqiruv qogʻozi kelib qoldi-yu, hammasi teskari boʻldi. Sergey oʻzini xotirjamlikka, unutishga koʻndirolmadi, qiz yashaydigan koʻp qavatli uy tomonga yurdi, ezilib, hayajonlanib, ketaymi-qolaymi degan istaklar oʻrtasida chilparchin boʻlib, qiz kelgunicha kutdi – qiz uyga qaytardi. Hamma narsa qandaydir oddiyroq kechdi. Gulxan oʻchganida shunday boʻladi. Uchquni bor, ammo olov alangalanishi uchun quruq shoxchalarni topib qalash kerak. Sergey harbiyga ketayotganligini va u bilan xayrlashgani kelganini aytdi. Qiz buni butkul xotirjamlikda eshitdi, endi hamma frontga ketayotganligini, safarbarlik boshlanganini, hozir esa shoshib turganligini, ishlari koʻpligini, ammo unga, albatta, xat yozishini aytdi. Tezroq dala pochtasining manzilini xabar qilsa boʻldi. Sergeyni shu gap ham quvon tirib yubordi, goʻyoki u xuddi shu uchun – yozishma haqida kelishib olish uchun kelganday edi, albatta, xatda koʻp narsani yozsa boʻladi, koʻz-koʻzga tushib turganda aytib boʻlmaydigan gaplarni ham maktubda yozish mumkin. Xatda koʻpincha tik qarab aytishga yurak botinolmaydigan gaplarni ham bitish mumkin. Biroq Sergey oʻz xatlariga, u ketma-ket uchta xat yozgandi, vaʼda qilingan javoblarni olmadi, birorta ham javob xati kelmadi, holbuki u intiqlanib qizdan xat kutdi, xayolida turli iboralarni, qizning kelishi kerak boʻlgan xatlari-

ga javob bo'lishi mumkin bo'lgan fikrlarni pishitib yurdi. Askarlikning tinkaquritar tashvishlari ichida qizdan javob olish borasidagi umidlari tamoman so'nib bo'lganda, singilchasi Veronika, qay yerdan bila qoldi ekan, Natasha-kominterka erga tegayotganligini, aniq biladigan odamlarning aytishicha, kuyov undan ancha katta yoshdagi, bir yil avval xotini o'lgan, frontdan qolish uchun bronni bor kishi ekan. Natasha beva qolishni istamasdi. Xat davomida Veronika shunday yozgandi: *«Seryoja, jonajon akajonim, bu xabardan ezilib yurma. Men seni yaxshi bilaman, har xil romanlarni o'qiyverib, hamma narsaga kitob varag'idan qaraydigan bo'lib qolgansan, o'ylab ichingni qizitasan. Bunaqa qilmagin, aka. Tushunasanmi, sen boshqachasan, u esa butkul boshqacha. Sizlarning boshdan-oyoq boshqa-boshqa odamsiz. Qizni ham ich-ichingda qoralama, erga tegishni istagan bo'lsa, bu uning ishi. Sizlar bir-biringizga mos emas edinglar. Menga ishon. Uyga tirik va salomat kelaqolsang edi, bu urush tezroq tugay qolsaydi, sening baxtli bo'lishingga va ajoyib qizlarning bittasi sen bilan baxtiyor bo'lishiga juda ishonaman... Seryoja, bunga shunchalar ishonamanki, bilmadim, yana boshqa nimaga shunchalar ishonarkinman! Faqat ezilma, jonim akam. Tezroq bizga, uyga qayt... Bu urush tezroq tugasin, tezroq...»* Ana shunaqa xat. Ha, rostini aytganda, u va Natashka-kominterkaning o'rtasida keyinchalik kuyunib qoladigan aytarlik hech narsa bo'lmagan. Ammo singlisi uni har holda tinchlantirib qo'yishga qaror qilgandi.

Endi bu Natashka bilan yuz bergan o'ng'aysiz voqea uning uchun xira tortgan tushday, o'tgan o'n to'qqiz yillik hayotining o'tgan qismidagi unutilgan saboq singari ortda qolgandi. U urushga ke-

tayotib shu hislar bilan yo'lga otlangandi, jo'nab ketar ekan, u o'zini-o'zi tushunmas, qalbida ham ayriliqdan achinish, ham murg'ak qalbi ishonishga tayyor bo'lgan tushuniksiz hislardan xolos bo'lish, tozalanishga o'xshash murakkab tuyg'ular jo'sh urardi. U endi o'z bolaligi o'tgan shahardan askarlar bilan saflanib, yo'l-yo'lakay ergashib chopayotgan ayollar va bolalar qurshovida to'ppa-to'g'ri urushga ketayotgandi. Bu odamlar orasida singlisi Veronikaning yo'qligidan afsuslandi, agar ularning shoshilinch frontga ketishlarini eshitganda, u, albatta, nima qilib bo'lsa ham, ko'rishib, xayrlashib qolish uchun chiqardi.

Ammo, hamma vaqt ham aytishadi-ku: dunyo mo'jizaga to'la. Ehtimol, bu aynan o'shanday bir voqea edi – taqdir yigitning kuzatuvchilar orasida singlisining yo'qligi tufayli huvillagan qalbini butkul boshqacha kutilmagan bir tarzda to'ldirdi. Ammo bu haqda keyinroq, yo'lga tushganlaridan so'ng, vagonlarga joylashib olib, nafasini rostlagach, o'yladi.

Ular hali vokzal tomonga piyoda ketayotganlarida askarlar tomon talpinib kelayotgan ayollar orasida bir lo'li qiz ko'rinib qoldi. Uning qayoqdan kelib qolgani yolg'iz xudoga ayon, to'g'ri, yozda Saratovda lo'lilar har doim ham serob bo'lardi. Bu lo'li o'zining qoramag'iz aft-angori, yugurganida shaqirlaydigan, silkina-silkina osilib turgan mis sirg'alari, ochiq yelkasida sirg'algan yorqin ro'moli va deyarli yerga tegib-tegmay borayotgan yubkasi bilan ko'zga tashlanar edi. Nima qipti, lo'li bari-bir lo'li-da! Ko'chadagi odamlarning taloto'pi va harakatiga hamohang holda, u ham safning yonida borar, nimanidir imo-ishora qilib ko'rsatar, baqirar edi, go'yo safdagilar orasida kimnidir izlayotganday

edi. Unga javoban askarlar yelka qisib, bir-birilari-ga ko'z solar, yonlaridagilarni turtkildilar, qara, lo'li qiz seni so'roqlayotgandir. Safda borayotgan-lardan biri o'zini tiqishtirdi:

– Ey, lo'li qiz, ey, bechora, men bu yerdaman! Eshityapsanmi? Axir, bu menman! Sen fol ochish uchun meni qidirypsanmi? – askar lo'li qizning javobidan hayron bo'ldi, ha, bir kun kelsa, sen-ga ham fol ocharman, hozir esa menga kim kerak bo'lsa, uni o'zim topib olaman.

Ajab – u nima degan bo'lsa, shunday bo'ldi.

Harakatga qo'shilgan lo'li qiz, ko'p o'tmay, eh-timol, xudo bergan ichki sezgisi bilan, balkim, o'z qalbining amri bilan izlagan odamini topdi. Safda qadam tashlab borayotganlarning hayron qoldir-gan va qiyqiriqqa sabab bo'lgan narsa shu ediki, lo'li qizning tanlagani Sergey bo'lib chiqdi. Nimaga aynan u? Nima uchun lo'li qiz, qatorda yugura-yu-gura, aynan unga, Sergeyga murojaat qildi:

– Eshit, yigit! Eshit, juvonmard, ey sen, qoraqosh-ligim, chetroqqa chiq, qo'lingni uzat, safaring oldi-dan bir fol ochib qo'yaman, baxtingdan ochaman!

Sergey qatorda chetdan uchinchi bo'lib turgandi. Ammo gap uning qay yerda turganida ham emasdi, gap shunda ediki, u sira kutilmagan bunaqa vazi-yatda nima qilish kerakligini bilmasdi. Avval hech bunaqasiga duch kelmagan, shu paytgacha hali hech kim unga fol ochmagan, oilada ham hamma-lari bunaqa sehr-u jodulardan yiroq edilar – otasi ham hech qanaqangi qartalarga ishonmas, onasi bo'lsa har xil irim-sirimlarga bee'tibor edi, endi esa qaydandir bu lo'li qiz chiqib qoldi.

– Kerakmas! Men fol ochtirishni istamayman! – u qizga baland ovozda baqirdi, kulimsirab, yel-ka qisdi, o'zining rad qilganidan hijolat bo'ldi, ke-

chirim so'rash kerakligini tushunsa-da, nega va nima uchun hijolat bo'lish lozimligini bilolmadi, bu yoqda esa safdoshlari qitiq patiga tega boshladilar.

– Mana, qaranglar, lo'li qiz kimga fol ko'rishni biladi, ruhoniyimizni tanladi. Bo'lmasa, kimni tanlasin! Bu yigitcha, axir, Xudoga ishonadi, aynan unga fol ochish kerak!

Ammo lo'li qiz bilganidan qolmadi:

– Menga qara, yigitcha, bosh tortma – bu taqdir!

Saf chetida borayotganlardan kimdir qizga aytib qo'ydi:

– Uning ismi Sergey.

– Sergey? Ay, Sergey, azizim, ey qoraqoshligim! Men senga gapiryapman – bu qismat, bosh tortma, Sergey, sen hali juda yoshsan, sening taqdiringni aytib beraman! Chin ko'ngildan aytaman. Nima bo'lsa, hammasini aytaman!

Biroq shu yerga kelganda qaysidir bir dalla askar shovqin ko'tardi:

– Hoy, lo'li qiz, xalaqit berma! Ko'rmayapsanmi – urushga ketyapmiz.

– Xalaqit bermayman, yigitlar, men faqat kaftlariga bir qarayman, yurib ketayotib bir qarasam, bo'ldi!

– Bas qil, hoy, jonga tegding, xalaqit berma, senga aytayapmiz!

Lo'li qiz yosh emasdi, ammo unchalik qari ham emasdi. Sergeyga shunday tuyuldi, uning chehrasida lo'lilarcha odatiy makkoronalikdan asar ham yo'q edi, aksincha – xuddi singlisi Veronikaning chehrasidagiday oqishyuzlilik, mehribonlik barq urib turardi. Veronika doim kimgadir yaxshilik qilish payida bo'ladi, shuning uchun bir nafas tinim bilmaydi. Ha, bu lo'li qiz Veronikaga juda o'xshab ketardi – ko'zlaridan, to'g'rirog'i, ko'z

qarashlaridan u Veronikani eslatar, Sergeyning nazarida, ayniqsa, lo'li qizning: «Senga singil sifatida aytaman. Akasiga aytayotgan singilday aytaman!» – degani uning yuragiga jiz etib tegdi.

Lo'li qiz qaydadir olomon orasida aralashib, ko'zdan pana bo'lganda, Sergey o'zidan o'ksindi, qizga ichi achidi, javob qaytarsa bo'lardi, nega u bu qadar uyatchan yaraldi ekan-a. Chakki bo'ldi-da.

Ayni paytda ular stansiyaga yetib qolgan edilar, safma-saf kirib keldilar, rota ketidan rota, vzvod ortidan vzvod stansiyaga kirdi, atrofdagi askarlar ortidan kelgan saratovliklar to'da-to'da bo'lib, baqir-chaqir, shovqin-suron qilishardi. Eshelon allaqachon yo'lda turar, tovar vagonlarning eshiklari askarlarni o'tqazish uchun lang ochilib turardi. Uzun-uzoq poyezdning vagonlari ko'p, oxiri ko'rinmasdi. Ana shu vagonlarda frontga ketish kerak edi.

Safaroldi taloto'pi boshlandi, qaysi vzvod qaysi vagonga kirishini taqsimlashar, askarlar poyezd yoqalab shovqin-suron bilan u yoq bu yoqqa yurishar, ayollar va bolalar oyoq ostida o'ralashardi, ularni hech bir kuch quvib yuborolmasdi.

Yuklash ancha uzoq davom etdi. Perronda ham issiq, ham tiqilinch edi. Poyezdga chiqish uchun navbatini kuta-kuta Sergey lo'li qizni unutayotgan edi, qiz yana odamlar orasida paydo bo'ldi. Qiz balo ekan, baribir Sergeyning topdi:

– Ey, Sergey! Men seni izingdan kelganman, Sergey! Yo'q, dema, yigitcha, meni, lo'li qizingni eshit. Taqdir yo'l oldidan senga fol ochishimni buyuryapti. Rad qilma, urushga jo'nayapsan, qismatingni bilib ket.

Sergey hatto sevinib ketdi:

– Yaxshi. Fol ocha qol, agar, aytganingday, bu shunchalik zarur bo'lsa, – Sergey yuk xaltasini

oyog'i oldiga qo'yib, avtomatini yelkasiga osib olgan holda, qizga qo'lini, o'ng kaftini uzatdi.

Mana shunday, jo'nash oldidan, vzvoddoshlari qurshovida o'sha olamshumul fol ochish yuz berdi. Lo'li qiz kaftdagi chiziqlarni diqqat bilan kuza-tar, nimalarnidir shivirlar, lablari qimtingan holda, bosh chayqardi:

– Oy – to'xta! Buyuk jang bo'ladi, hali hech kim ko'rmagan, hech kim eshitmagan jang. Oy, qis-mat, qismat! Qon sachramagan faqat osmondagi quyosh qoladi, tulpor chavandozsiz yo'rtib keta-di, – u hech kimga ham qaramasdan so'zlardi, ke-yin Sergeyning ko'zlariga tik qaragancha, qo'shib qo'ydi, – tushuniksiz bir ishqni boshdan kechir-gansan. U senga behuda g'am keltirgan. Sen juda bokirasan, yozilmagan oq qog'ozday tozasan.

Shu yerga kelganda tevarakdagi qiziqsinib tur-gan askarlar darhol kinoya qilishga tushishdi:

– Aniq, bu bokiramiz oshiq bo'lgan, ammo hech narsa chiqmagan!

– Hech balo bo'lmagan! – boshqa bir askar yasa-ma tarafkashlik bilan gap tashladi. – Sizlarga faqat tish qayrash bo'lsa. Bu ruhoniy yigitchamiz azob chekkan, ko'rinib turibdiki, aybsiz azoblangan, uni shu kuyga solgan qiz tushmagur juftakni rostla-gan! Bu esa, mana, bokiraligicha qolib ketavergan!

– Ularga quloq solma, yigitcha, meni eshit, – lo'li qiz uni o'ziga qaratdi. – Endi chap qo'lingni uzat va faqat menga quloq ber.

Sergeyning chap kaftini o'rganar ekan, lo'li qiz jiddiylashdi, bir lahza sukut saqlab turdi-da, so'ng tantanali ravishda e'lon qildi:

– Sen o'lmassan! O'zim ham shunday deb o'ylov-dim! Yuragim aytib turgan edi. Mana, ko'r – sen

o'lmas insonsan! Sening yulduzing shunaqa! Bilgan ekanman! Shuning uchun ortingdan kelayotgan edim!

Tevarakdagi odamlar g'imirlab qolishdi. Ayni paytda Sergey hech bir ma'nosiz jilmaydi, u nima qilishini bilmasdi – xursand bo'lsinmi yoki iltifot bilan ta'zim qilsinmi, kulsinmi, – endi qo'lini tortib olaman deb turuvdi, bitta Kuzmin degan kimsa gapga aralashdi. Shunaqa bir bachkana, maydagap erkak bor edi, birov kutilmagan nimadir gapni aytsa, albatta aralashardi, xiralik qilardi. Pand-nasihat qilishni xush ko'rardi.

– To'xta, lo'li qiz, to'xta, nimalar deyapsan, azizam, – u boshini keskin chayqadi. – Sen boshqa yoqqa o'tlab ketding. O'lmas deganing nimasi? Biror narsani tushunasanmi o'zing? Birorta odam o'lmas bo'lishi mumkinmi? Bu gap qayoqdan chiqdi? Dunyoda hamma odam o'larkan-da, u bitta o'lmas ekan. Qara-ya! Darvoqe, biz tomoshaga ketayotganimiz yo'q, urushga ketyapmiz. Kim bilsin – qay birimiz o'qqa uchrarmiz, qay birimiz tirik qolarmiz. Frontda hozir o'lim odam tanlayotgani yo'q, sening folingga qarab o'tirgani ham yo'q. Hammani birvarakayiga qiryapti. Bizni masxara qilishing nega kerak?

– Men mazax qilmayapman, taqdirlaringni fol ochyapman. Uning yulduzi o'lmas-o'chmas yulduz! Peshonasiga bitilgan, – lo'li qiz ortga chekinay demasdi. Keyin lo'li qiz u qadar tushunarli bo'lmasa-da, deyarli hammani qoniqtiradigan bir gapni aytdi:

– Taqdir o'limdan yuksakroqdir. Taqdir taqdirni yetaklab keladi, o'limdan esa hech narsa kelmaydi. Bu yigitning yulduzi o'lmas, taqdiri shunaqa... Uning yulduzi abadiy!..

Kuzmin yana ancha vaqt ming'irlab turdi, qo'llarini paxsa qilib, mitingda nutq so'zlayotganday, lo'li qizning foli bema'ni ekanini dalillash payida bo'ldi, biroq, u haq bo'lsa-da, askarlar nima uchundir Kuzminga emas, folbinga ishonidilar. Jo'nab ketayotganlarida, vagonlarga o'tirish kerak bo'lgan paytda, ko'pchilik lo'lining qo'lidan ushlab xayrlashishdi, lo'li qiz jo'nashning oxirigacha, poyezd yo'lga tushgunicha ham turdi, keyin boshqa ayollar va bolalar qatori yurib ketayotgan poyezdning ortidan ergashib yugurdi, to poyezd bekatdan tamom uzilib jo'nab ketgunicha, Sergeyga qo'llarini silkitib turdi...

Juda issiq edi. O'sha kecha yo'lda uyqu kelmadidi. G'ildiraklar tun bag'rida taqillab borardi, parovoz uzundan-uzoq chinqirab ovoz berardi, uning chinqirig'i yurakka adadsiz, dilni uvushturadigan sog'inch va xavotir solardi. Tarix to'lqini jahon urushiga tomon oqizib ketayotgan Sergey ko'p narsalarni o'ylab borardi. Xayoliga kelgan boshqa ko'plab narsalar qatorida, u dam-badam lo'li qizni ham eslab qo'yardi. Bu g'aroyib follar ochadigan g'aroyib lo'li qiz qayoqdan paydo bo'ldi ekan. Uning bir gapi xayolda muhrlanib qoldi: «Qon sachramagan faqat quyosh qoladi va tulpor chavandozsiz ketib boradi...» Bu nima degani ekan, nimani anglatarkin? Tushunarsiz va sirli gap. Qon sachramagan faqat osmonda quyosh qolishi uchun nima yuz berishi kerak? Chavandozsiz tulpor-chi? Bu nima degani? O'lmas-o'chmas yulduz-chi? Bu qanaqa yulduz? Uning nima daxli bor? Bu nima? Bu yulduz o'zi qayerda? Qay yerda makon topgan? Balkim, bularning bari afsonadir. Shunday bo'lsa kerak. Yulduzning insonga nima aloqasi bor? Agar

gap samodagi yulduzlar haqida bo'lsa, yulduz qayda-yu, inson qayda? Yo'q, hech bir aloqasi yo'q. Yulduzlar o'z osmonida, odamlar o'z yerida. Ammo taqdir bor-ku? Taqdir taqdirga bog'liq. Taqdirning o'zi nima? Taqdir taqdirni qanday yetaklab keladi? Qanday qilib bunday bo'lishi mumkin?..

G'ildiraklar temir izlarga urilib taqillardi. Askarlar o'rindiqlarda cho'zilgancha, xurрак otib yotar-dilar. Oy goh eshik tirqishlaridan mo'ralar, goh bulutlar orasida g'oyib bo'lardi, yulduzlar poyezdning ketidan miltirab qolardi...

Buni qara – bu lo'li qiz Natashka-kominterka haqida qanday bildi ekan, yigitning xatlar yozgani, oqibatda hech narsa chiqmagan haqida qanday fol ochdi ekan. Hammasini aniq aytdi. Ha, lo'li qiz aytganday – behuda qayg'u. Demak, qayg'u ham behuda bo'lar ekan. Oldinda nimalar kutyapti? Frontda holi ne kechadi? Albatta, qo'rqinchli bo'lsa kerak. Saratovga kelgan yarodor janchilar urush haqida gapirib berishgan edi. Endi, mana, uning o'zi urushning nimaligini o'z ko'zlari bilan ko'radi...

G'ildiraklar taqillar, uyqudan esa darak yo'q edi. U yana xayolga botdi, ha, hammaning va har bir odamning tepasida turgan qandaydir kuch bor – taqdiri azal deyishadi. Axir kimdir taqdirni shunday – taqdir deb atagan. Hech kim uni to'xtatib ham qololmaydi, tushuntirib ham berolmaydi. Ammo taqdir qayerda o'zi? Ehtimol, urush ham – taqdirdan, yashash yoki yashamaslik, tirik qolish yoki halok bo'lish, g'alaba yoki mag'lubiyat – hammasi taqdirdandir? Shunday emasmi? Mana, bu odamlarning barchasi frontga ketishyapti, taqdir ularni urushga yetaklayapti. Shuning uchun ular hozir eshelonda, taxtada cho'zilgan kuyi yotishib-

di, poyezd ularni bor-yo'q tezligi bilan fashistlarga qarshi urush avjiga chiqqan tomonga olib bormoqda. U yoqda nima bo'larkin? Yana taqdirmi? O'ldirisharmikin yoki yo'qmi? Kim kimni yengishi shunga bog'liq. Kim-kimni o'ldirishiga bog'liq. Hamma urush tezroq tugashini, ochlik chekinishini istaydi. Ular ko'chada ketib borishayotganda, ayollar shu haqda gapirib chuvillashgandi, hatto bolalar ham shuni tilagan edilar. Buning uchun urushish kerak, urushni tugatish uchun kimnidir o'ldirish kerak, g'alaba qilish kerak. Demak, shunday. Uyda otasi va onasi ham shu to'g'rida gap talashishdi. Uni harbiy xizmatga chaqirish to'g'risida chaqiruv qog'ozi kelganda, ular tayyorgarlikni, yig'ishtirishni boshlashdi, ertalab harbiy komissarlikda bo'lish lozimligini muhokama qilishdi. O'tirg'ichning bir chekkasiga qo'ngan onasi qo'lini ko'ksiga qo'yib: «Seryojkaginam, faqat hech kimni o'ldirma, qon to'kma!» – dedi.

Nima uchun bu gapni aytdi? Bexosdan aytib yubordimi yoki oldin uzoq o'ylab olganmikin? Onasining bu so'zlarni uning ko'ziga tik qarab, go'yo hozirgina olis bir yerdan kelganday, hozirgina ostona hatlab uyga kirgan-u, butun yo'l davomida o'ylab kelgan fikrini aytgani endi hech qachon yodidan chiqmaydi, bir umrga esida qoladi. O'zi ham go'yo onasini umrida birinchi marta ko'rayotganday edi, uning avvalgi tillorang chaqnog'ini yo'qotayozgan ko'zlarini, ajin bosgan yuzlarini, puturdan ketgan satin ko'ylakdagi mung'ayib turishlarini, shoyi ro'mol sirg'algan yelkalarini endigina to'satdan yaqqol ko'rayotgandi. Allaqachon tanish bo'lgan narsalar uning uchun g'alati tarzda boshqatdan ochilayotgandi – Volga bo'yi neft quduqlari bo'ylab

sang'igancha o'tgan butun hayotlari, oyoqyalang bolakay bo'lib yugurganlari, basavlat, sarvqomat bo'lgan onasining mallarang sochlarini boshida jamlagancha doimo uy-ro'zg'or, bola-chaqa, maktab va erining doimiy qand kasalligi tashvishida yugurishlari, bularning bari, ayon bo'lishicha, bir kun kelib, uni harbiyga kuzatayotib o'g'liga man-na shu gapni aytishi uchun zarur bo'lgan ekan. Onasining urushda hech kimni o'ldirmaslik, qon to'kmaslikka chaqirgani o'shanda uni juda ajablantirgan edi va u mujmalgina javob qilib qo'ya qolgandi:

– Nimalar deyapsan, ona! Bu gaplar nimaga kerak. Men harbiyga ketyapman, – gapdan qochish uchun taxmondagi kitoblari va darsliklarini titkilashga tushdi. – Oyi, bu yerda kutubxonadan olingan kitoblar turibdi. Men ularni ajratib qo'yman, Veronika ularni olib borib topshirsin.

Ammo bu suhbat davom etishi lozim bo'ldi, chunki gapga otasi ham qo'shildi. Ha, Nikolay Ivanovich hamisha keskin va cho'rtkesarlik bilan gapirardi, qiziqqon edi, salginaga olovlanib ketar – darg'azab bo'lguncha baxslashar, ehtimol, shuning uchundir, boshliqlar bilan chiqisholmas, jigar-bag'ri ezilib og'rirdi.

– O'ldirma, deganing nimasi! – dedi u g'azab otiga minib. – Qanday o'ldirmaslik, qon to'kmaslik mumkin! Buni qara-ya! O'zi u qayoqqa ketyapti? Urushga-ku, axir. Eh, onasi, o'zing ham boplab gapirasanda, – xona bo'ylab chekishlik tamaki izlay boshladi. Onasi tamakini bekitib qo'yar, otasi doimo hayajonlanganda chekardi, tamaki bargini ezg'ilab berish kerak bo'lardi. Onasi otasiga doim chekkani tufayli shunaqa ozg'in va jizzaki ekanini ta'na qilardi.

– Faqat shu zormandani chekmagin, Kolya, – u eriga o‘tindi, – o‘zingni ayagin. Qachongacha chekish mumkin.

– Ha-ha, Sergeyga aytgan bu gapingdan keyin chekmay bo‘ladimi? U ertaga frontga ketadi. U yoqda nima qiladi?

– Shuning uchun aytyapman-da. Mayli, aytganlarimni xudo bilsin. Hammaning tilida shu bo‘lib qoldi – o‘ldir, o‘ldir! Dushmanlar bizga o‘lim keltirishmoqda, biz ularga – dushmanlarga o‘lim! Keyin bu dunyoda qandoq bosh ko‘tarib yashaymiz – hammaning qo‘li qonga botsa, dunyoda faqat qotillar qolsa? Nima men ham nimalarni o‘ylayotganingni tushunmaymanmi, o‘ldirmasang, seni o‘ldirishadi, o‘ldirsang – baribir qotilsan. Mana, kuyovimiz Anatoliy nima bo‘ldi, tirikmi, o‘likmi – bilmaymiz, yo uni o‘ldirishgan, yo u o‘ldirgan? Veronikaga ham aytishga qo‘rqaman. Hech bo‘lmasa, o‘z o‘g‘limga dilimdagini ayta, – onasi sassiz, unsiz yig‘lardi, o‘z savollariga javob topolmasdan, o‘z fikrlariga o‘zini ishontirolmasdan yig‘lardi.

– Mana qara, – kinoyali ohangda otasi gapida davom etdi, – shunaqa gaplarni gapirasanki, odam lol qoladi. Sening bu gaplaring uchun xalq dushmaniga chiqarib, Sibirga surgun qilishadi. Hozir jahon urushi ketayotgan payt, kim zo‘r chiqsa, o‘sha yutadi, yo biz yo lura, sen bo‘lsang – o‘ldirma, deysan! Nima, men uchun o‘z o‘g‘limga achinmaymanmi? Yoki Anatoliyni deb kuyumaymanmi? Xotin, men ham ado bo‘ldim. Ammo boshqacha bo‘lishi mumkinmi? Askar o‘z yerini himoya qiladi, unga shunday buyruq berilgan. Agar askar dushmani gumdon qilsa, ya‘ni o‘ldirsa, u buyruq bilan o‘ldirgan bo‘ladi, burchini ado etgan bo‘ladi, bu hatto qahramonlik, bilsang!

Onasi sukut saqlardi, o'g'li uchun safar xaltasini tikib o'tirardi, otasi bo'lsa, yoshlik paytlarini eslashga tushib ketdi, o'n to'qqiz yoshida, yoshi Sergeyning hozirgi yoshiga teng bo'lganda, Birinchi jahon urushida suvoasti kemasida dengizchilik qilganini gapirdi. Uning fikrlari shunga qarab yo'naldiki, dushmanning tirik kuchlarini yo'q qilish – bu bosh masala va to'g'ri ish. Mana, masalan, ular o'z suvosti kemalari bilan dushmanning Boltiq dengizidagi harbiy-transport kemasini suvga g'arq qildilar. Avval dushman kemasining ortidan uzoq yurdilar. Keyin o'qqa tutdilar. Hammasi aniq bajarildi, ikala snaryad ham nishonga tegdi, suv yo'nalishi bo'yicha bortga zarba berildi. Kema o't ichida qoldi, suvga cho'ka boshladi. Ular suvosti kemasida chuqurlikka tushib, bir sotacha kutdilar va so'ng yuqoriga ko'tarilib, dengiz yuzasida kechayotgan voqealarni periskop orqali kuzatdilar. Burun qismi osmonga ko'tarilgan dushman kemasining yarmi allaqachon suv ostiga botgan, kema atrofida ko'plab odamlar jon talvasasida suzib yurardilar.

Albatta, shu zahoti qo'mondonlar va yuqori tarkib ofitserlari periskopga tikildilar, ularning so'zlarini aloqachilar o'sha zahoti Kronshtatdagi Bosh shtabga xabar qildilar, Morze alifbosi orqali harbiy topshiriq muvafaqqiyatli bajarilgani haqida raport berdilar, topshiriq – bu buyruq. Dushmanni yo'q qilishga buyruq berildi – vassalom!

Avval odamlar dengizda qanday cho'kayotganligini faqat periskop orqali kuzatdilar. Keyin, dushman kemasi batamom cho'kib, suv qa'riga botib ketgach, yon-atrofdagi suvosti kemasi uchun hech qanaqa xavf yo'qligiga ishonch hosil qilishdi, suv yuzasiga suzib chiqishdi. Buyruq berildi – hamma

yuqoriga chiqadi, butun ekipaj a'zolari palubaga ko'tarilishdi va komandirning minnatdorchilik e'lon qilishini eshitish uchun safga tizilishdi. Atrofda dushmanlar cho'kayotgan edi, ulardan ozginasi hali tipirchilardi. Ayrimlari suvosti kemasigacha suzib kelishga harakat qilishardi, ammo kuchlari qolmagandi, qurbi yetib, iltijo bilan suzib kelganlarni esa naganni niqtagancha, otib tashlashardi... Dengizda to'lqinlar g'ujgon urar, kech tusha boshlagandi, yana suv ostiga tushishdi va yana dengiz ostidagi qorong'ulik bag'rida gumdon qilinishi kerak bo'lgan dushmanni izlab, izg'iy boshlashdi...

Mana, anna shu urush, har gall urush shunaqa bo'ladi. Kim o'ldirishni bilsa, urushda shu g'alaba qiladi, Kim g'alaba qilsa – shu haq bo'ladi, shuniki to'g'ri hisoblanadi. Hamisha shunday bo'lgan va bundan keyin ham shunday bo'ladi.

Onasi na bahslashdi, na-da inkor qildi. Faqat boshini chayqab qo'ydi. Keyin qo'shnilari xayrlashish uchun kirishdi, xolasi va xolabachchalari ham kelishdi. Veronika ishdan keldi va onasiga uy ishlarida qarasha boshladi, yarim kechagacha uyda gap-so'zlar tinmadi.

Endi otasi va onasiga ichi achiy boshladi – onasi u hech kimni o'ldirmasligini istardi, otasi esa uni o'ldirmasliklarini xohlar va buning uchun dushmanni o'ldirish kerakligini talab qilardi. Avvallari shunchaki oddiy, uy-ro'zg'orga taalluqli bo'lgan hamma narsalar yo'lda qandaydir yangiyaa qimmatga, o'ziga xos ma'noga ega bo'la boshladi va yurakni achitib og'rita boshladi. O'tmish har lahza sayin uzoqlashar, ortda qolib borardi. Saratovning tog' yon-bag'irlaridan oqqan Volgani esladi. Yozda kezgan sevimli yerlarni, yashil orolchalarni va den-

gizning sirli, yorug' kengliklarini, yelkanlarni xotirladi. Ammo bolalik paytlarida Sergeyni hammadan ham ko'proq daryo tepasidagi temir yo'l ko'prigi o'ziga jalb etar edi. Ko'prik juda baland qurilgan bo'lib, u boshini yuqoriga ko'targancha, pastdan, suv yoqasidagi qirg'oqdan turib, soatlab o'tayotgan poyezdlarni kuzatardi, poyezdlarning ko'prikka urilib taqillayotgan g'ildiraklari ovozigacha quloq solardi; ko'prikning temir ustunlari jaranglar va osmondagi bulutlar ostida titroqqa tushardi, Sergey shunday lahzalarda Volga ustidagi shu ko'prik orqali poyezdga minib qayoqqadir ketayotgan, kitoblarda tasvirlangan qaysidir go'zal yurtlarga yo'l olgan odamlarga havas qilardi...

Yana bolaliklaridagi manzara xayoliga keldi, mana, ular Yangi yil kechasi butun oila bo'lib, yung etiklari bilan qor bosgan dalani g'archg'urch bosgancha, yuqoridagi quvurda neft yonib turgan yuksak mash'ala tomon bormoqdalar. Tirik olov, olov yallig'iga tinimsiz quyilayotgan tirik qor. Olov qor uchqunlarini sassiz yamlaydi, qor esa yog'averadi, yog'averadi, olovni yoqtiradiganday, orqaga tortilishga quvvati yetmayotganday quyulaveradi... Olov ham o'chmaydi, qorning ham adog'i ko'rinmaydi...

Yillar o'tgan sayin hamma narsa moziyga keta-verdi. Mana, endi urush – o'ldirish kerak yoki o'lish zarur. Boshqa chora yo'q, faqat shunday, urushning yo'rig'i shu. Endi u urushga jo'nayapti, u yerda yo o'ldirish kerak, yo o'lish... Sergey qorong'ilikda unsiz yig'ladi, otasini, onasini, singlisi Veronikani eslab, uxlayotgan askarlar orasida unsiz yig'ladi. Yana qo'l ushlagancha, qor bosgan dala bo'ylab osmonda lovullab yonayotgan tungi mash'alaga tomon yurib borishni u qanchalar istaydi...

G'ildiraklar temir izlarga urilib taqillaydi, vagon yo'l maromida chayqaladi. Tun bag'rida yalt-yult etgan chiroqlari bilan g'ira-shira lipillab qandaydir qo'nalg'alar ortda qolib boradi. Askarlar va qurol-aslahalar bilan tirband bo'lgan eshelon o'ldirish va o'lish kerak bo'ladigan tomonga qarab yelib boradi. O'ldirilish sening irodangga bog'liq emas, hech kim o'lishni istamaydi va hech kim aynan u o'lishini bilmaydi. Ammo, o'ldirish – irodaga bog'liq, urushda esa o'ldirish – majburiy, muqarrar ish. Ammo o'zingga qanday buyurasan: o'ldir – o'ldirma.

...Temir izlarning bandlariga urilayotgan g'ildiraklar taqillaydi: o'ldir-o'ldirma, o'ldir-o'ldirma, o'ldir-o'ldirma...

Kipriklarida yosh qalqiganicha mudrar ekan, Sergey o'zicha urush, jang qanaqa bo'lishini, kimni o'ldirish kerak-u qanday qilib o'ldirish kerakligini – otish kerakmi yoki bo'g'ish kerakligini tasavvur qilishga urindi, axir unga Volga bo'yida butun yoz davomida qanday o'ldirish kerakligini o'rgatishdi. Kimdir uni o'ldirish uchun xuddi shu ishni qanday bajarishini ham tasavvur qilishga urindi. O'sha dushmanni – nemisni, fashistni o'zicha tasavvur etdi... Hech narsani bilolmadi – xuddi otasining hikoyasi orqali suvosti kemasi tevaragida cho'kib o'layotganlarni tasavvur qilish qiyin bo'lgani kabi, dushman kimligini orqavorotdan tasavvur qilish qiyin edi. To'lqinlar yuz-ko'zlarga urilardi. Chehralarni ko'rish qiyin edi. Kim yaqinlashsa, uni suvda otib tashlashar edi... Va u girdob qa'riga sassiz va izziz g'arq bo'lardi.

Temir izlarning bandlariga urilgan g'ildiraklar taqillaydi: o'ldir – o'ldirma. Sergey maktabda o'rgangan nemischa so'zlarni eslashga urindi,

ammo nemis tilida so'zlarning xuddi shunday qatori shu tarzda jaranglashiga ishonchi komil emasdi: o'ldir-o'ldirma, o'ldir-o'ldirma, o'ldir-o'ldirma...

Poyezd zim-ziyo zulmat qa'rida ketib borardi...

Karim Bahriyev tarjimasi

Muayyan inson hayotining qadr-qimmatini kundan-kunga pasayib ketmayotganmikin? Yoki hami-sha shundoq bo'lgan-u, bizga – bugun yashayotganlarga ham shunday tuyulayotganmikan? Insoniyat bu haqda har kuni, har lahza o'ylashi zarurmi? Yoki «boshiga ish tushganda» bosh qotiradimi? Balkim muayyan insonning qo'lidan hech narsa kelmas, uning uchun hammasini «tepada» hal qilib qo'yishgandir? U kimningdir qo'lida «buyuk rejalar» amalga oshishi uchun bir o'yinchoqdir?

Chingiz Aytmatovning hikoyasi – ana shular haqi-da. Yozuvchi mazkur hikoyani yozishni 20 yil avval boshlagan, ammo tashlab qo'yavergan. Bugungi globallashuv asriga kelib, xalqaro terrorizm, mintaqaviy qirg'in-barotlar begunoh odamlarni siyosiy maqsadlar yo'lida qurbon qilayotgan, giyohvandlik, OITS singari dardlar, tabiiy ofatlar odamzotni izchil qirayotgan bir dorulzamonda inson hayotining qimmatini masalasi yanada ko'ndalang turibdi. Bularga guvoh bo'layotgan adib, mana, nihoyat bu hikoyani 2005-yil ostonasida yozib tugatdi.

Hikoya boshlanishidayoq o'quvchini taxayyul ummoniga g'arq qiladi: hozirgina odamlar ustiga ajal urug'ini sochib, o'zi o'qqa duch kelmaslik uchun qochib chiqayotgan uchuvchi uchoq oynasiga urilgan qushning qonini ko'rib, talvasaga tushadi. Odamlarni o'ldirishni burch deb bilgan odam, bir qushning o'limidan seskanadi...

Hikoyada hayot va o'lim, inson va olam, taqdir va iroda borasida falsafiy mushohadalar, mushohadlarga undovchi timsollar juda ko'p. Eng yuksak g'oyalar uchun ham inson boshqa insonni o'ldirishi mumkinmi yoki yo'qmi? Bu savol xaddan ziyoda ko'ndalang qo'yilgan.

Insonlarni taqdir jang maydoniga yetaklab kellar ekan, adibning so'zlari dilni o'rtaydi: nahotki bu odamlarning bari aynan shu bugun, aynan shu yerda o'lish uchun qachondir dunyoga kelgan bo'lsalar?

Urush haqidagi mazkur hikoya urushning adolatli yoki adolatsizligi haqida ko'tarinki tashviqotlardan xoli, umuminsoniy nuqtayi nazardan fikr yuritadi.

Askarni urushga jo'natayotgan ona odam o'ldirmaslikni tayinlaydi: «Dushmanlar bizga o'lim keltirishmoqda, biz ularga – dushmanlarga o'lim! Keyin bu dunyoda qandog bosh ko'tarib yashaymiz – hammaning qo'li qonga botsa, dunyoda faqat qotillar qolsa?» Otasi esa dushmanni, albatta, o'ldirish kerakligini, aks holda uni o'ldirishlarini aytadi, urushda odam o'ldirish burch, hatto jasorat ekanini urg'ulaydi.

Hikoya qahramonining o'lmasligi, ehtimol, ana shu shafqatsiz dilemmani anglaganidadir.

Men hikoyani elektron pochtdan olganimda va qayta-qayta mutolaa qilganimda, uzoq kunlar uning ta'sirida yurdim va bu ta'sir kundan-kunga kuchayib boraveradi. Endi kunlar uni o'qiganimdan avvalgidagiday emas, boshqacha kechayotganday. Haqiqiy san'atning ta'siri shunda bo'lsa kerak.

Mutarjim

RAQIBLAR

I

Yangigina ishdan qaytgan Xonimgul uy ishlari-ni ana-mana deguncha bitirdi-da, ko'chaga, poda yo'liga chiqdi. Qora sigirni ertaroq bog'lab olma-sang, u yomon, darrov qo'shnilarning ekinlariga tushib ketadi. Orqasidan o'n choqli kishi halloslab quvlamasa, osonlik bilan ushlatmaydi.

Xonimgul qo'liga ikki yashar o'g'li To'qonni ko'tarib olgan edi. Ularning ikkalasi ham ko'cha-ning kun botish tomoniga tikilib turishardi. Poda har kuni o'sha yoqdan kelardi. Ko'chaning oxi-ridagi qator tizilgan teraklarning ignadek uchiga go'yo quyosh ilinib qolganday, so'nggi nurlarini sochib, qirning ortiga botib bormoqda edi. Botib borayotgan quyosh o'rnini borgan sari g'ira-shira qorong'ilik egallab, pastlikdagi ko'lankalarni o'z qa'riga tortib borayotganday, tobora hamma narsa ko'zdan g'oyib bo'lib borardi.

Kech kirib qolgan bo'lsa ham, oftobning tafti hali qaytgancha yo'q, kun botish tomondagi qo-zoq dashtidan kimdir birov atayin yelpiyotganday garmselning issiq nafasi yuzlarga lovillab ura bosh-ladi. Hozir tevarak-atrofdagi hamma narsa: holsiz tebranayotgan butalar, jimjit to'qayzor singari issiq havoda dimiqib turgan chorbog'lardagi oq jo'xori-lar, chivinga talanib ariq bo'yida bosh siltab turgan bo'zbiya, mana shularning bari saraton issig'ida kuyib-yonib, hozir salqin tunning kelishinigina orziqib kutayotganday. Tunda yuqoridan muzdek shabada esardi, tongda hordiq chiqarib yotgan yer betini shudring qoplardi, o'shanda toshlar mar-

varid donachalari bilan qoplanganday jilvalanardi, mollarning yegani singib, semirardi, qurib-qovjiragan nihollarga qaytadan jon kirardi.

Sigirlar rosa to'yib qaytganidan og'irlashib qorni ni ko'tara olmay ko'chaning o'rtasida shoshmasdan bir-bir bosib, yo'lning changini burqsitib kelardi.

Ikki yuzi qip-qizil olmaday, burni esa sal yassiroq, tinib-tinchimas kichkina To'qon Xonimgulning qo'lida olg'a talpinib, chiviqni o'ynab, qora sigirni: «Hish, hish, hish!» deb chaqirardi. Qora sigir To'qonga parvo qilmay, erinchoqlik bilan sudralib keldi-da, jo'xori tomon intilmoqchi edi, Xonimgulni ko'rib to'xtab qoldi.

– Hayda, To'qon, uyga hayda! – dedi Xonimgul qo'lidagi bolasini erkalatib. Shu payt bolasi ko'ziga chinndan ham ishga yarab, go'yo mol haydashib yurganday ko'rinib, onasi bundan o'zicha suyunib qo'ydi.

Xonimgul bir bola ko'rgan juvon bo'lsa ham, qiz paytidagi husni jamolini yo'qotmagandi. Kulib turganda yuzlaridagi kuldargich yanada chuqurlashib, chehrasida qandaydir uyatchanlik balqib turardi. Uning sal qiyiq chiroyli ko'zlari ba'zan sho'x qulunday o'ynoqlar, ba'zan ichki nozik hissiyotlarini shundoqqina ko'rsatib, uzoq vaqt porlab turardi.

– Aylanayin podachim! Sening bu mol haydaganingdan aylanay! – deb Xonimgul bolasini quchoqlab, qayta-qayta o'pdi. Bolaning salmog'idan tortilib tovoniga tushgan uzun ko'ylagining etagini yerga qo'shib bosayotgan Xonimgul erkalanganday bidirlab kelardi. – Hayda, sadag'ang ketayin, hayda... Chiviq bilan ur... Bosh, uni qara, jo'xoriga kirmoqchi chog'! Bosh desa!.. Aylanayin, men uni hozirgina sog'aman, sut ichasanmi, To'qon?

Xuddi shu vaqt ko'chadagi chang-to'zon ichida bir otliq ko'rindi. Uning ot haydashi bejo edi.

Devorning boshida qo'ngayib o'tirgan boyo'g'liday hurpayib, terga botgan kigiz qalpog'ini chaqchaygan ko'zigacha bostirib kiyib olgan, havo yonib turganiga qaramay ustida yog'in-sochindan o'ngib ketgan plash.

– Otang keldi, qara-chi? To'qon, otang keldi! – dedi Xonimgul kuyoviga jilmayib.

Qoratoy aslida o'zi qop-qora kishi. Biroq bugun uning terlab-pishib chang bosgan yuzi o'zgacha xunuk tortib rangi o'chib ketgan edi. Uning ko'pdan beri ustara tegmagan shopday mo'ylovining uchlarini ham boyagi issiq garmsel urganday sarg'ayib ketgan.

Qoratoy tizginni tortgani yo'q. U bolasi bilan xotining yonida to'xtamay go'yo boshqa begona kishilarni uchratganday, ularning oldidan o'tib borayotib bir tikilib qo'ydi-da, darvozaga suykanib yotgan sigirga yetib borib, uni qamchi bilan qulochkashlab jon-jahdi-la bir soldi-da, indamasdan uyga haydadi.

– Ota, hachuv! Ota, hachuv! Ota! – otga mindirgin deganday otasiga chuldirardi kichkinagina To'qon.

– Qoratoy, o'g'lingni mindir! – dedi Xonimgul. Qoratoy otining jilovini biroz tortib, qayrilib turib bir kulimsirayin dedi-yu, lekin kulmadi. Lablarida tabassum bir ko'rindi-yu, yana yo'qoldi. «Ey, qochib tursang-chi», – deganday Qoratoy o'g'liga qarab qo'lini siltadi.

Hech nimaga tushunolmay qolgan Xonimgul bolasini ko'kragiga bosganicha, o'rnida serrayib turib qoldi.

Boshqa kunlari Qoratoy suv boshidan kelganda otdan tushmay turib doimo «Qani, xonim, o'g'ilchani ber!» deb, ot ustida qulochini yozib en-

gashardi. O'shanda uning ma'yus ko'zlariga kutilmaganda sevinch uchqunlari, xo'mraygan yuziga ilqlik yugurardi. Qoratoy To'qonni oldiga mindirib olib, o'zicha allaqaysi ohangda xirgoyi qilib, kechki salqinda ko'cha bo'ylab o'g'lini nari-beri sayr qildirardi. To'qon bo'lsa chilvirning bir uchini ushlab kichkintoy oyoqchalari bilan tepinib, quvonchidan lablarini cho'chchaytirib: «Ko'rdilaringmi, otni o'zim haydab yuribman!» deganday taltayib qo'yardi. Shunda ularni ko'rgan kishilar:

– Voy-bo'y! Bizning To'qon ajabtovur yigit bo'lib qolibdi-ku! – deyishib, chindan ham suyunishardi. – Ko'rmaysanmi? Otni o'zi minib yuribdi! Bora-kallo! Azamat, azamat-da o'zi!

Mana shu aytilgan oddiy so'zlar Xonimgul uchun onalik mehrining eng yuksak cho'qqisiga olib chiqqanday bo'lardi.

Xonimgulning eng yaxshi ko'rgani – kechki payt. Qoratoy otini soyga tushovlab kelib, ko'nglini joyiga qo'ygach, oz-moz qo'biz ham chertib qo'yardi. O'choqning boshida yostiqa yonboshlab, qo'li bilan qo'bizning torini chertib, uyqusiraganday shishinqiragan qovog'ining ostidan, yonida chordan qurib xursand bo'lib o'tirgan To'qonni erkalatib, kulimsirab qarardi.

Yerda xamir yug'irib o'tirgan Xonimgulning lorsillagan yuzlari olovning taftidan loladay qizarib ketgan edi. Qoratoy, albatta mohir qo'bizchilardan emas, uning chertganini har bir qirg'iz eplab chertadi, biroq u chertib o'tirgan eski kuy Xonimgul uchun obdan yoqimli, bu kuyni u tun-u kun mijja qoqmay eshitishga tayyor. Uning orzulari ro'yobga chiqqan: qarshisida bolasi, bir yostiqa bosh qo'rgan umrdosh yori o'tiribdi. Ularga Xonimgul o'z qo'li bilan ovqat pishiryapti. Qoratoy chertayot-

gan kuy Xonimgulga qanot berib, u hozir osmonda aylanib uchib yurganday. Bunday paytlarda Xonimgul: «shunday ittifoq, rizqi-ro'zli oila peshonamga bitganidan roziman», deb o'ylardi.

Xonimgulning shunday o'ylashida jon bor. Goho tengqur kelinlar yashirmay-netmay: «Sen juda baxtlisan, Xonimgul! Kuyoving ro'zg'orga jonkuyar, chorva kishisi. Kolxozning mirobi. Sen dala ishida bo'lsin, uy ishida bo'lsin, hech kimdan ortda qolmaysan. Turmushlaring tinch, o'g'ilchang bor, qaynanang bilan ahilsan, armonisiz o'tasan», – deb aytishardi. Bunday paytlarda Xonimgul barcha quvonchini ichiga yutib, indamasdan kulib qo'yardi-da, qo'lidagi ketmonini yana ham ildamroq sil-tardi. «Biroq sizlar eng negizini bilmaysizlar!» deganday Xonimgul o'zicha kulimsirardi. «Men uchun sevish hammasidan qimmat. Men Qoratoyni sevaman. Qoratoy meni sevadi. Ikkovimiz bolamizni sevamiz... Sevmagan odamlarning boshi birikadimi?» Biroq kutilmaganda, qandaydir sabablar bilan ular o'rtasida shirin turmushning buzilishini Xonimgul xayoliga ham keltirmas edi. Qoratoyning bugungi avzoyi Xonimgulni o'ylantirib, tashvishga solib qo'ydi. «Bu nimasi, u nega bunday qilyapti?» deganday To'qonning yuziga ayanchli holatda termilardi. Bola bo'lsa ona qalbini tushunganday yig'lay boshladi, u aftidan otga mindirmading, deb otasidan ko'ngli o'ksiganga o'xshaydi.

– Qo'y, To'qon! Yig'lama, qo'y! – dedi Xonimgul. U bolani ovutishga qanchalik urinmasin, o'zi ham allanarsani eslab xayolga cho'mdi. Biroq o'y-xayollarining uchini topolmadi. Bolani yupatishga boshqa munosib so'z topolmay, Xonimgul uni yanada qattiqroq quchoqlab bag'riga bosdi.

Old tomondan urgan kuchli shamolga ko'ksini qalqon qilib turganday Xonimgul To'qonni buchayganicha quchoqlab turaverdi. Ayol tez-tez nafas olayotganidan bo'yin tomirlari sirtiga bo'rtib chiqqan. Xonimgulning o'zi uchun ham, bolasi uchun ham o'ksigan yuragi aybsiz izza bo'lganiga chidamay o'rtanib yonib, allaqanday qo'rqinchli hodisa yuz berishini oldindan sezayotganday gup-gup urardi.

Xonimgul uyga kirib kelganda, Qorato'y o'sha chang bosgan plashini yechmasdan, burchakdagi stol yonida tik turganicha, katta kosani qo'shqo'llab ushlab ayron ichayotgan ekan. U xuddi uzoq chopib, yutaqib qolgan ot singari ayronni jon-jahdi bilan qultullatib ichardi. Xonimgul unga indamay qarab turaverdi. Har bir qultumni yutganda uning yungli bo'ynidan kekirdagi goh pastga tushib, goh yuqoriga ko'tarilib turardi.

Xonimgul erining fe'l-atvori nimaga bunday o'zgarib kelganini tushunib yetmadi. Qorato'y hamma vaqt kamgap edi, albatta. Biroq Xonimgul erini hali hech qachon bugungidek begonalashib, g'azabga to'lganligini ko'rmagan edi.

Qorato'y, nihoyat, kosani tokchaga qo'ydi, yorilib, dag'allashib ketgan katta kafti bilan lablarini artgancha, xotiniga ko'z qiri bilan nazar tashladi va orqasiga burilib, indamasdan karavot tomon odimlab ketdi.

– Bolani bu yoqqa olib kel! – dedi u plashini devordagi mixga ilar ekan bo'g'i q ovoz bilan.

«Nimaga kerak u senga? Sadqayi bola ket! Xudo yorlaqab sog'inib qolibsana! Shoxini sindirganing ham yetar!» Xonimgul kuyoviga shunday deb aytmoqchi bo'ldi. Biroq bunga jur'at etmadi. Shu mahall Qorato'y kigizga o'tirarkan, bir yeri qattiq og'ri-

yotganday tishini-tishiga qo'yib ingrardi. Aftidan qandaydir achinayotganday ko'rinib, bosh-yuzlari burishib qarib qolgani, ayniqsa, bugun ko'zga alohida tashlanib turardi. Shunda buni payqagan Xonimgul qalbidagi g'azab alangalari birdan tarqalib ketdi.

– To'qon katta onasinikida, – dedi Xonimgul eshikka chiqib borayotib, – senga nima bo'ldi, Qorato'y? Nega muncha qovog'ing soliq?

– Hech nima... Ovqatingni qil...

Xonimgul bir chelak suv olib uyga qaytib kelganda kuyovi hali ham boyagiday mustar bo'lib, quyi solingan boshini kaftiga qo'rganicha kigizning ustida yonboshlab yotardi. U shu bo'yicha qo'zg'al-may yota berdi, biroq Xonimgul yaqinlab kelganda uni ataylab javratmayin dedimi yoki boyadan beri o'ylanib yotib bir fikrga kelgan bo'lsa shuni aytishga o'zini chog'ladimi, harqalay, Qorato'y o'rnidan sakrab turdi-da:

– Rezinka etik qayerda, olib kel! – deb xotining ro'yxush bermayotganini anglab, shartta buyruq qildi. Paytavasini shosha-pisha o'rab, rezinka etigini kiyib olgan Qorato'y eshikka shoshilib yugurib chiqdi, Qantarig'liq turgan otning pushtanini biron nimadan o'ch olayotganday jon-jahdi bilan tortgan edi, ot o'rnidan qo'zg'alib ketdi.

– Tak! – dedi Qorato'y ovozinin boricha zarda bilan baqirib, – harom o'lgur!

So'ng u xotiniga qayrilib, xo'mrayib yovuzlarcha tikilib qaradi.

– Sening Sobirbeking! – dedi u rang-quti o'chib, qaltirab, – yo meni de, yo uni de!..

Buni uqub boyadan beri ko'ngli xiralashib, allaqanday yomon narsani sezib hadiksirab yurgan Xonimgulning qalbi yana Sobirbek, deganida qini-

dan chiqib ketguday bo'ldi. U Qoratoyg qarab otil-di va ot uzangisiga yopishib olib yalinib-yolvordi:

– To'xta, Qoratoy! To'xta, bu nima deganing? Nima uchun bunday deyapsan?.. Qaysi Sobirbek?..

Biroq Qoratoy xotinini shu so'zlariga quloq sol-may, uning qo'lini siltab tashlab, otiga ustma-ust qamchi bosib, chang-to'zonni ko'tarib chopib ketdi.

Xonimgul «Qoratoy! Qoratoy!» – deb baqirgani-cha qolaverdi. Tog'dan esayotgan kechki shamol g'azabga to'lgan Xonimgulning etak-yenglarini hilpiratib: «Sen bu yerda nima qilib turibsan, qi-tiqlayinmi, a?» deganday yulqilab o'ynayotgan edi. Xonimgul uyga qaytarkan, yelkalari sovuqdan uchib titrardi.

Tog'dan qorong'ilik bosib kela boshladi. Allaqa-yerdan, olis-olislardan boyo'g'lining qichqirig'i eshi-tildi. Eshitildi-yu darhol jimib qoldi. Samoda yulduz-lar fanari yona boshladi. Koinot uyquga ketdi.

II

O'sha kuni kunduzi chaqirilgan kolxoz mirob-lari va dalachilik brigadalari kengashiga Qoratoy biroz kechikib keldi. Rayon ijroyiya qo'mitasi raisi-ning katta kabineti kengash qatnashchilari bilan liq to'lgan edi. Qaysi birlari derazalarning ostida, boshqalari eshikning bo'sag'asida devorga suyan-ganicha o'tirishardi.

Qoratoy yo'lakka kirib, eshigi ikki yoqqa ochib qo'yilgan kabinet tomon bo'yin cho'zib o'tirishgan kishilar to'piga kelib qo'shildi.

Kengashda chiqib so'zlaganlarning barisi birgina masalani muhokama qilishardi. Rayonda sug'orish ishi yomon ahvolda, ekin-tikin vaqtida sug'orilmay qurib, kuyib ketyapti. MTSning bosh agronomi «Beshtosh» kolxozi haqida uzoq gapirdi. Unda

Qoratoy miroblik qilardi. Ilg'or kolxozlarda bedalar ikki bor o'rilib g'aramlanayotgan bo'lsa, «Besh-tosh» kolxozida bir marta o'rilgandan so'ng boshqa sug'orilmay, beda suvsizlikdan shu bo'yicha o'smay qolgan. Ish shu ahvolda bo'lar ekan, besh-toshliklar bu yil ham o'tgan yillardagidek bedani ikki marta o'rib olishiga ko'zi yetmaydi. Jo'xori bo'lsa endigina bir marta sug'orilibdi, qay bir yerlariga butunlay suv chiqmay, tap-taqirligicha yotibdi, boshqa kolxozlarda bo'tako'z ekinlari to'rt-besh bor sug'orilgan bo'lsa, «Beshtosh»da atigi ikki marta sug'orilgan, xolos.

Kolxoz sha'niga aytilgan agronomning bu xildagi so'zlarini Qoratoy beparvolik bilan odatdagi so'zlar-da, deganday tinglab o'tirdi. Bu yetishmovchiliklar haqida uning ham o'zgacha aytar so'zi bor. Bu narsalar unga ilgaridan besh qo'lday ma'lum edi. Chunki Qoratoy o'zining jonajon ishi – mirobchilik haqida erta-yu kech bosh qotirar edi. U ko'pdan beri bunday savollarga javob berish uchun o'ylab, tayyorlanib yurardi. U o'z fikrlarining to'g'riligiga qattiq ishonar edi ham. Mirobning o'ziga xos tegishli ishlari bor: kolxozga berilgan suvni belgilangan norma bo'yicha ariqlarga bo'lib tarqatish kerak. Qolgan boshqa ishlar esa raisga tegishli, brigadirga tegishli. Ishni o'shalar boshqaradi-ku! Darvoqe, suv ishi kolxozda g'oyat yomon ahvolda, biroq bunga kim aybdor? Qoratoymi? Yo'q, kolxozda suv yetishmasa Qoratoyning qo'lidan nima ham kela oladi? Yo'qni yo'ndiradimi? Ayrim vaqtlari suv yetarli bo'lgani bilan sug'orishga odam yetishmay qoladi, hammasiga kolxoz raisi aybli, u javob beraversin...

Qoratoy bu gal ham kengashda aytiladigan gaplarni ko'ngliga olmay odatdagidek qosh-qovoq

qilib o'tirmasdan, kelgan bo'йдan ovulga qaytib ketaverishi mumkin edi. Biroq kengash oxirida kimdir birov burchakdan turib gapirib qoldi: «Unday degan bilan ham, bunday degan bilan ham, baribir suv normasi ko'paytirilib, har birimizga uch-to'rt quloqdan suv qo'shib bermaguncha ish bitmaydi». Qoratoy o'zini birdan yengil his qildi – uning ayni muddaosidagi gap aytilgan edi. O'zi ham doimo suv deb qaqshab yurardi. Ish ko'ngildagidek bo'lish uchun kolxozga bo'lib berilgan suv yana kam deganda yarim baravar ko'paytirilishi zarur edi. Ko'pchilik miroblar bu taklifni quvvatlab shovqin-suron qilishdi: «To'g'ri! To'g'ri aytadi, hamma gap shunda-da!»

Ovozlar biroz bosilgach, Sobirbekka so'z berildi.

Sobirbek Qoratoylarga qo'shni kolxozning mirobi. U porusina¹ ko'ylagining etagini orqa tomoniga tortib qo'ydi-da, stol yoniga yengilgina odimlab keldi. So'ng o'tirganlarning ko'nglidagini bilmoqchi bo'lganday, ularning har biriga ko'z yugurtirib chiqdi. Hadeganda Sobirbekning o'ziga xos belgilarini anglab olish qiyin edi. Uning yoshi o'ttizlardan oshgan, keng yag'rinli, qo'y ko'zli, sariqdan kelgan kishi edi. Uning baquvvat gavdasi ko'rinishdan yoshlik chog'idan mehnatda chiniqqan kishilarni eslatardi. Sobirbekning yoqimli kulimsirab turgan yalpoq yuzlari, kishilarni maftun qiladigan ishonchli ko'z qarashlari, vazminligi, birovga yomonlikni ravo ko'rmaydigan yuvosh kishini eslatardi. Biroq ish haqida, suv xususida so'zlaganda, uning haligi mo'minqobilligi bir zumda yo'q bo'ladi-qoladi. Sobirbekning bu tabiatini Qoratoy boshqalardan ko'ra yaxshiroq bilardi...

¹ Porusina – kanopdan to'shalgan mato.

Yaqin kishilar orasidagi o'zaro aloqa va munosabatlar ham vaqti kelib juda murakkablashib ketishi mumkin. Mana hozir Sobirbek so'zlay boshlaganda, Qoratoy uning so'zlarini menga hech qanday qizig'i, tegishli joyi yo'q, deganday, o'ziga yuqtirmay, shunchaki tinglab o'tirdi. Ular go'yo ilgari kelishib qo'yg'an kishilardek, bir-birini hech vaqt yomonlab ham, yaxshilab ham gapirmas edilar. Sen menga tegmasang, men senga tegmayman, sen mening ishingga aralashmasang, men sening ishingga aralashmayman, deb kelishib qo'yg'anday, o'zaro yoqtirishmasalar ham biri ikkinchisiga gap tegizishdan ehtiyot bo'lib yurishardi. Oldin do'stlashib yurgan kishilarning orasi buzilib, yo'llari ikki tomonga ayrilib ketgan paytlarda shunday hodisa yuz beradi: yaxshi, yomonni yashirishib bir-biridan uzoqlashaverishadi. Ularning do'stligi odam qatnamay qo'yg'an yolg'izoyoq yo'lni o't bosib ketgani kabi bora-bora, o'z-o'zidan unutilib, qalbdagi o'kinchlarni bir-biriga aytishmay yurgan do'stlar orasidagi ziddiyatlar kuchayib, kek saqlaydigan bo'lib qoladilar. Ular ochiqdan-ochiq qasdlashib qolmasa ham, har biri o'z dardini ichiga tugib, paytini poylab yuradi.

Mabodo, ulardan biri qo'l ko'tarib qolguday bo'lsa, ikkinchisi ot qo'yib kurashga kirishga tayyor tura-di. Ana shunda ular bir-biriga dushman ekanini yashirib o'tirmasdan, yuzma-yuz keladi. Hozircha ko'nglida biror g'arazi bo'lmagan Qoratoy Sobirbekning so'zlarini sovuqqonlik bilan tinglab o'tirardi.

Sobirbek u-bu deb ezmalik qilib o'tirmasdan, gapning bo'larini aytayotgan edi:

– Bu yerda ba'zi birlarimiz suvni taqsimlash masalasi qayta ko'rib chiqilsin, tekshirilsin, degan fikrni aytyapmiz, – dedi u bamaylixotir so'zlab. –

Bu bir tomondan to'g'ri, albatta. Chunki har bir ishni qayta-qayta ko'zdan kechirib, tekshirib turish – foydadan xoli emas. Bizning suvchilarimiz – gidrotexniklar ham buni allaqachon inobatga olib qo'yishgan bo'lsa kerak. Bu haqda ularning o'zlari gapirishar. Biz, miroblar esa bu yerda bundan boshqa ishlar to'g'risida kengashib olishimiz kerak. Aks holda qizining siri onasiga ma'lum, deganlariday, bizning bilganimiz bitta. U ham bo'lsa: «Suv yetmayapti, chanqadik, ko'proq suv ber!» deb ayyuhannos solganimiz-solgan. Agar suvni ko'paytirib berganlari taqdirda ham yana suv yetmaydi deb chopganimiz chopgan. Suvning ko'pi yaxshi. Suv qancha mo'l bo'lsa, non ham shuncha serob bo'ladi, bu hammaga ma'lum. Lekin ba'zi birovlarimiz Chuy arig'ining hammasini dalasiga burib yuborsang ham ko'zi to'ymay, o'shanda ham suv yetmaydi deb zorlanadi. Yo'q, o'rtoqlar, bu kulgi emas. Bu muammo har birimizni qattiq o'ylantirmoqda. Axir unga xudoning shunchaki oqib yotgan suvi deb yengil-yelpi qarash mumkin emas-da. Suv deb qanchalik tashvish tortyapmiz, mehnat qil-yapmiz... Shunday ekan, bu haqda bafurja o'tirib gapirishib olaylik... Mana, masalan, ko'klamda dalani kezgan vaqtingda, bir tekisda unib chiqqan ekinlarni ko'rib qalbing quvonchga to'ladi, kuzga kelib xirmon ko'tarilganda hosilni ko'rib hafsalang pir bo'ladi. Mana hozir ham ekinlar suv yuzini ko'rmay quvrab ketyapti... Nega shunday bo'lyapti? Suv yetishmasligidanmi? Yo'q, bunday emas. Meningcha, har bir kolxozda yetarli suv bor, hatto suvga serobmiz ham deya olishimiz mumkin. Xo'sh, shunday ekan, asosiy gap nimada?

Sobirbek yo'lakda o'tirgan bir gala odamlar tomon g'ozday bo'yin cho'zib qararkan, birdan

Qoratoygga ko'zi tushishi bilan taqir qirilgan boshini qashib, xayoliga biror narsa kelganday biroz jim qolib, gapni ulab ketdi:

– Har kim ko'rgan-bilganini gapiradi. Qoratoy bilan ikkimizning ovulimiz yonma-yon. Ichadigan suvimiz ham bir. Katta ariqning narigi sohili ularniki, berigi sohili bizniki... Bu tomondan Qoratoyni do'st deb bilaman. Men uni yomonlamoqchi emasman, lekin men bugun haq gapni aytolmasdan ham turolmayman. Sen ham mirobsan, men ham mirobman. O'zingga ma'lum, «do'st achitib gapirar, dushman kuldirib», degan maqol bor.

Sobirbekning bu so'zlarini tinglab o'tirib Qoratoy o'z qulog'iga ba'zan ishongisi kelmasdi. Bu gaplarning hammasi unga to'g'riday bo'lib tuyulardi. Biroq to'g'ri so'z toshni yorar deganlariday...

Sobirbekning so'zlari asta-sekin Qoratoygga og'ir bota boshladi. Sobirbek haq gaplarni aytayotgan bo'lsa ham, Qoratoy uni aksiga tushunib, g'azablanayotgan edi. Qoratoy aldanadigan anoyi emas, Sobirbek nima uchun boshqalarni misolga keltirmay, uning ishi haqida gapirayotganini yaxshi payqardi. Sobirbek undan o'ch olmoqchi. U shu kengashda xalqning ko'z oldida ataylab uning obro'yini to'kib, sharmanda qilmoqchi. Bo'lmasa, «Beshtosh» kolxози ekinlarni sug'orishda eng orqada qolgan, deb bunchalik javramasdi.

Haqiqatan ham, Sobirbek bugun yechinib olib, kurashga tushgan kishiday do'stlarini ham, boshqalarni ham yuz-xotir qilmay, qattiq tanqid qilayotgan edi:

– Qachon bo'lsa suv oz, suv yetishmaydi, deb bahona qilib yuradi. Bu odatingni tashla, Qoratoy. Aks holda ish ham yurishmaydi, ekin ham o'smaydi. Sening ixtiyoringga uch yuz litr suv berib

qo'yilibdi. O'z dehqon tilimiz bilan aytganda, bu olti quloq suv! Hoy, bu hazilakam suv emas. Men ham uch yuz litr suv olaman. Bizning ekin maydonimiz ham deyarli birday. Shu suvning o'zidan ham tejab-tergab foydalansak, xudo haqi, yetish u yoqda tursin, hatto oshib ketishi ham mumkin. Lekin sen o'sha o'zingga berilgan suvning hamma-sidan to'la foydalanayotibsanmi? Hamma gap ana shunda! Men, hozir senga to'ppa-to'g'risini aytib bera qolay, – deb Sobirbek cho'ntagidan yon daf-tarchasini oldi. O'tirganlar qo'zg'alib shivir-shivir qila boshlashdi: «Sobirbekning gaplari to'g'ri! Ham-ma balo o'zimizda! Suv isrof bo'lib ketyapti». Sobir-bek yon daf-tarchasini varaqlab, bir joyini ochdi-da, gapira boshladi:

– Agar shu vaqt ichida sug'orilgan yer may-donlari hisoblab chiqilsa, haligi uch yuz litr suv-dan faqat bir yuz yetmish litrigina foydalanilgani ma'lum bo'ladi. Shunday ekan, qolgan yuz o'ttiz litr suv qayerga ketgan. Bu suvlarning bekorga oqib yotgani o'zingga ham ayon, Qoratoy. Ularning bir tomchisi ham ekinlarga sarflanmagan. Xo'sh, nima uchun bular haqida gapirmagansizlar. Bu mirob-ning ishi emasmi? Hosil olamiz der ekanmiz, har kuni uch mahal ovqat qilishni kanda qilmagani-mizdek, ekinlarning ham bir kun emas, bir soat ham kechiktirmasdan qondirib sug'orib turishimiz kerak. Buning uchun esa mirob erta-yu kech da-lada, suvning boshida turib jon kuydirib ishlashi kerak. Qoratoy, sen tungi sug'orishda bo'lasanmi? Yo'q, albatta. Odam bo'lib hali biror marta seni kechasi suv boshida ko'rganim yo'q! Ariq-ariqlar-ga taqsimlab berilgan suv qayerga oqyapti, uni kim boshqaryapti, aminmanki, qanchasi bekorga isrof bo'lyapti. Sen shularni tekshirib ko'rding-

mi? O'z suvchilaring aytsin, yo'q albatta, sen buni qilayotganing yo'q. Qachon qaramay to'g'on boshida, reykanan ko'zingni uzmay o'tirganing o'tirgan. Agar, suv rejadan salgina pasaydimi, darhol gidro-texniklarga: menga suv yetmayapti, suv beringlar, deb chopib qolasan. Ammo shu payt pastda qancha suv foydalanilmay, isrof bo'lib oqib yotgani bilan ishing yo'q. Qanday bo'lmasin, birovning hisobidan bo'lsa ham, ko'proq suv olish payida bo'lasan, o'zim bo'lay deysan. Boshqalar suvsiz qol-sa ham senga baribir. Olma pish, og'zinga tush, deb doimo reykaning tagida o'tirasan... Asov otni o'rgatib mingan kabi suvning ham tizgin-chilviri-ni qattiq qo'lga olmasang to'g'ri kelgan tomonga urib ketadi... Buni unutm Qorato'y, sening o'rning reykaning tagida o'tirish emas, balki dalada, suv-ni boshida, suvchilarning orasida...

Sobirbek borgan sari qizishib so'zlay boshladi. Uning so'zlari Qorato'ygagina emas, o'tirganlarning hammasiga qattiq botayotganday edi. Miroblar boshlarini egib, jiddiy qiyofada jimgina o'tirishardi.

Sobirbek «Beshtosh» kolxozida ishlamasa ham, u kolxozni miridan-sirigacha o'rganib chiqqanday gapirardi. «Beshtosh» kolxozida sug'orish ishlariga ertaroq tayyorgarlik ko'rmaydilar. Faqat suv bosib kelgandan keyingina tashvishga tushib qoladilar. Tajribali dehqonlar bunday qilmaydi, ular erta ko'klamdan boshlab taraddudga kirishadi. Sug'o-rish kartalarini ishlab chiqishadi... Yerga qo'sh tushishi bilan peshma-pesh yangi ariqlar olinib, to'g'onlar tuzatib qo'yiladi, eski ariqlar qazib taxt qilinadi, tajribali suvchilar tanlanib, ularning har biri ma'lum kartalarga biriktib qo'yiladi. Biroq «Beshtosh» kolxozida bunday ishlar qilinmaydi.

Qoratoy bo'lsa, bunday ishlar bilan yetarli shug'ullanmaydi, harakat ham qilmaydi.

Qoratoy, senlarga ajratilgan suv ekinlarga yetib bormasdanoq, eski ariqlarda yo'l-yo'lakay qurib, yo'qolib ketmoqda. Shu zaylda ekinlar suv ichmasdan qolib ketyapti, kolxozning olayotgan hosili ham kamayib ketyapti. Bu bilan ish bitmaydi. Hammamizga ma'lum, har bir litr suv uchun kolxoz pul to'laydi. Senlarda bo'lsa, suz yo'lda-cho'lda isrof bo'lib ketgani uchun birgina o'tgan yilning o'zida kolxoz ellik ming so'mdan ortiq ziyon ko'rdi. Butun rayon bo'yicha esa foydalanilmay isrof bo'lib ketgan suv uchun necha minglab so'm zarar ko'rdik. Agarda buning ustiga, sifatsiz sug'orish natijasida hosilning kamayib ketganini qo'shib hisoblaydigan bo'lsak, keltirilgan zarar miqdori o'n baravar, yuz baravar oshib ketishi mumkin. Ey, og'aynilar, buning uchun kim javob beradi? O'zlaring aytinglarchi, kim javob berishi kerak? Menimcha, avvalo bunga biz, mana men, mana sen, Qoratoy, miroblar javob berishimiz kerak. O'zlaring bir o'ylab ko'ringlar-chi, mabodo, cho'pon bir uloq yo'qotsa, u uloqni to'laydi. Shunga javob beradi. Agarda bizning miroblar vaqti bilan yuzlab kubometr suvni isrof qilib yuborsalar ham javobgarlikka tortilmaydi. Axir, o'rtoqlar, bunga chidab bo'ladimi? Suv – bu mirobning boqib yurgan moli. Yaxshi mirob undan doimo ko'z-quloq bo'lib turadi, har bir tomchisini ham tejab-tergab sarflaydi. Mana shunday hammamiz to'planishib o'tirganda aytadigan taklifim shuki, mehnat kuni miroblik vazifasi uchun yozilmasdan, balki ish jarayonida foydalangan suvning hisobidan yozilishi kerak, siz qo'shni rayonning vakillaridan mening bu taklifimni hamma yerda quvvatlashlaringni so'rayman... Ot ustida

yurib miroblik qilgan boshqa-yu, suv kechib, joni-
ni jabborga berib ishlagan miroblik boshqa...

Qoratoy bu so'zlarni eshitib bezovtalanib o'tirardi. Bu ham mayli-ya, ayniqsa, Sobirbekning «sen», «sen» deb qo'lini nayza qilib, ko'rsatib gapirgan gaplari uning suyak-suyagidan o'tib ketdi.

– Yer traktor bilan haydaldi. Kolxozchilarinigiz bug'doyni ekib, unib chiqishiga ham erishdi. Sug'orish mahaliga kelganda, hammasi bekorga ketdi. Shuni bilginki, Qoratoy, sen odamlarning mehnatini zoye ketkazding. Uchtepa hududidagi makkajo'xorilar hanuzga qadar biror marta ham sug'orilmadi. Yaxshi unib chiqqan ekinning nobud bo'lishiga nega yo'l qo'yding? Bilaman, sen hozir, bu tepalikka suv chiqmaydi deb aytasan. Biroq, u tomonga kun botar betdan ariq olib o'tish mumkin-u, sen bo'lsang bu haqda ertaroq harakat qilmading, bosh ham qotirmading.

Qoratoy o'tirganlarning hammasi o'ziga tikilib qarayotganini sezib turardi. Qoratoy shu payt yer yorilsa-yu, yerga kirib, ko'zdan g'oyib bo'lgisi keldi.

U qaynoq suvga pishib olinganday beti-boshi taram-taram qizarib ketgan edi. Kengash tamom bo'lishi bilan u ijroqo'mning eshigidan birinchi bo'lib yugurib chiqdi-da, shu bo'yicha otiga irg'ib minib, to'ppa-to'g'ri dalaga qarab chopib ketdi. Biroq u ot ustida ketayotganda ham Sobirbekning so'zlari quloq ostida jaranglab eshitilardi. Go'yo Sobirbek uning orqasidan quvib kelayotganday edi. Qoratoy Uchtepa tomon chopib borarkan, u hamon kengashda aytilgan gaplarni bir-bir eslab turli xil o'y-xayollarga cho'mardi. Ammo qancha o'ylamasin Sobirbekning aytgan gaplarini ma'qul ko'rmasdi. O'zini oqlamoq uchun qanday bo'lmasin, turli xil dalillar izlab topishga harakat qilar-

di. Lekin shunday bo'lsa-da, topgan javoblari tinchitib, hovuridan tushirmayotgan edi. Qoratoyni iztirobga solayotgan narsa: kengashda gangib qolib, Sobirbekka hech bo'lmasa bir og'iz ham javob qaytarolmaganida edi. Mana endi Sobirbek uni burniga sirtmoq solingan tuya kabi o'z izmiga solib oldi. Eh, kallavaram, Sobirbekning bunday ayyorligini sal ilgariroq bilsa qani edi! Zarba berib, shoxini sindirib, ikkinchi marta og'iz ochmaydigan qilib qo'yardiku-ya!

Biroq nima ham deya olardi? Sen, Sobirbek, boshqalarning ishiga aralashmasdan, o'zingni bilaver deb endi aytib bo'larmidi? Endi hech kim u haqda shikoyat qilolmaydi. Sobirbekni butun rayon biladi, u mohir suvchi, eng yaxshi mirob. Sobirbekning kolxozida beda har yili to'rt martadan o'rib olinadi. Uning kolxozida silosga mo'ljallab ekilgan jo'xorining har bir gektaridan olti yuz sentnerdan hosil olinadi, kolxozchilarga har bir mehnat kuni uchun rayon bo'yicha hammadan ko'p pul, g'alla, go'sht, moy beriladi. Viloyat gazetasi Sobirbek haqida maqolalar bosib, undan o'rnak olishga chaqirdi. Bilimi jihatidan ham Sobirbek hammasidan ustun. Ko'pchilik kolxozlarda jo'xorini yer yetilgandan so'ng yoppasiga sug'orishadi deyishadi. Ma'lum bo'lishicha, bu eski usul yaxshi natija bermabdi. Uning fikricha jo'xorini jo'yak-jo'yak qilib zaxlatib sug'orish ma'qul ekan. Shunda hosil ikki baravar ortar emish. Uning aytishicha, agar kanop hozirgi kunda qonib suv ichsa, sutkasiga 12–14 santimetr gacha o'sishi mumkin emish. Tavba, har bir o'simlikni o'lchab yurganday gapiradi. Qishda sug'orish masalasini ko'targan ham Sobirbek emasmi? Yerni qishda ham sug'orish kerak ekan, shunda yer namlikni yaxshi saqlar emish.

Buni eshitib turgan yonidagi bir chol: «Obbo shay-ton-ey», – deb yoqasini ushlab Sobirbekka tan berayotganini Qoratoiy ham ko'rib turgan edi. To'g'ri, Sobirbekning ilmi zo'r, o'zi ham ishning ko'zini biladi, uzoqni ko'radi!

Qoratoiy-chi? U nimalarni biladi? Qoratoiy ham miroblik kasbini Sobirbekdan kam bilmaydi, albatta. Ular ikkalasi ham mirobchilik kursida birga o'qishgan. Ammo Sobirbekning baxti bor ekan. Ilg'or kolxozga keldi-yu ishlab, tezda nom chiqardi. Xo'sh, u «Beshtosh» kolxozida ishlab ko'rsin-chi! Uning kimligi shunda ma'lum bo'ladi! Dastavval Qoratoiy ham ishga zo'r ixlos bilan kirishgan edi. Uning ham halol mehnat bilan xalq o'rtasida shuhrat qozonsam degan orzu-umidlari bor edi. Ammo, ish boshidanoq chappasiga ketib, o'zini o'nglab ololmadi. Raislar biri kelib, biri ketib tez-tez almashinib turdi. Ana shunday sharoitda yangi takliflarni amalga oshirib, havas bilan ishlab bo'larmidi... Oylar, yillar o'tdi. Qoratoiy ham bora-bora ishning borishiga qarab ko'nikib qoldi...

Taqdir ataylab qilganday, ko'p vaqtlar Qoratoiy bilan Sobirbekning turmush yo'lini bir yo'ldan boshlab bordi. Ularning qishloqlari ham yondosh edi, yoshligidan bir-biri bilan tanish edilar, keyinchalik o'spirinlik kezlarida maxsus maktabda birga o'qishdi. Urush paytida ham ular bir batalonda xizmat qildilar.

Belorussiyada bir poxodda ketayotib, jildirab oqayotgan kichik suvning bo'yida dam olib o'tirishganlari hali ham esida saqlanib qolgan edi. Sekin oqayotgan kichkinagina ariqchaning yoqasida soya tashlab turgan butalar, suv ichida o'sgan qalin qamishlar, musaffo osmon, sukut saqlab turgan tushki payt, xullas, atrofdagi jamiki nar-

salar nafasini ichiga saqlab, o'sha sokin oqayotgan suv tinchligini buzmayotganday bo'lib tuyulardi. Shu payt otishmalarning ovozi ham eshitilmay, bir lahzaga urush dahshatlari unutilib, tinchlik hukm surardi. Bunday sukunat og'ushiga cho'mgan askarlarning har biri o'zicha turli xil shirin xayol-larga berilardi. Sobirbek etigini yechib qayta ki-yayotgan edi, ko'zi suvga tushib tikilib qoldi:

– Eh og'ayni, bizning qadrdon tog' suvlarimiz qanday ajoyib-a. Ularni juda ham sog'indim-da, Qorato'y! – dedi u. – Har bir ariqning suvi o'zi-cha bir tuganmas boylik ekanini endi payqab o'tiribman. Okopda yotganimda ba'zan suvning shildirab oqayotgani eshitilib turganday bo'la-di... Omon-eson uyga qaytib borsak, albatta suv-chi bo'lamiz... O'shanda sen ham men bilan birga qo'shilib dalaga sug'orishga chiqasan. Axir, dehqonning huzur-halovati o'shanda emasmi? Sening Xonimgulingni ham birga ergashtirib olamiz... Dalaga suvni boshqarib boramiz-da, keyin men sizlarga ashula aytib beraman. Sug'orishda tilsiz kishi ham kuylamasdan turolmaydi! Yovni yengib, omon-eson qaytsak, tilagim shu!..

O'shandan beri oradan qancha yillar o'tib ketdi. Ularning ikkalasi ham urushdan bir vaqtda qaytib kelishdi, ikkovi ham mirob bo'lib birga ishlab yurishdi. Qorato'yning og'irtabiatliligi va tund mi-joziga qaramasdan ular o'rtasidagi do'stlik aloqa-lari avvalgiday davom etaverdi. Biroq, kunlardan birida Sobirbek o'z o'rtog'i Qorato'yning qallig'i Xonimgulni sevar emish, degan so'z chiqib, ovulda mish-mish gaplar tarqaldi. Shu-shu Qorato'yning do'stidan ko'ngli sovib, Sobirbekdan uzoqlasha boshladi. Qorato'y Xonimgulga uylangandan keyin ham Sobirbekka ochiq ko'ngil bilan qo'l bergani

yo'q. Qoratoy bu haqda qancha o'ylab ko'rsa ham, bir qarorga kelolmay, sabr kosasi to'lib yurdi. Buning sababi ham bor edi, albatta, u sirtidan qaraganda unchalik sezdirmay yurgani bilan Xonimgulni jondan aziz ko'rardi. Uning ichi torligi ham, rashk qilishi ham shunga yarasha edi: Xonimgulga biror kishi kulib qaradimi, bo'ldi. Jonajon do'stimi, tug'ishgan kishisimi – kim bo'lishidan qat'i nazar, zaharini sochib, hazilmi, chinmi, surishtirib o'tirmasdan, qo'lga tushsa shu zahotiyoq jiqqamushtlashishdan ham qaytmasdi.

Ilgaridan shubhalanib yurgan yovuz niyatli Qoratoy Sobirbekning har bir bosgan qadamini kuzatib yurib, unga nafrat bilan qaray boshladi. Buni sezgan Sobirbek ham u bilan ko'pdan beri gapirishmas edi. Qoratoy Sobirbekning bunday yurishini ko'rib o'zicha: u Xonimgulni unutilmayapti, Sobirbek mening baxtinga chang solyapti, deb sal narsadan gumonsirab yurdi. Bora-bora Qoratoy Sobirbekning mehnatda erishgan yutuqlariga ham hasad bilan qaray boshladi. Sirtidan qaraganda, u Sobirbek erishgan muvaffaqiyatlarni nazar-pisand qilmay yurgan bo'lsa ham, aslida uni ko'rganda ichidan zil ketib yurardi. To'g'ri, Qoratoy ham Sobirbekdan orqada qolib ketmaslik uchun harakat qildi. Biroq uning ishlari nima uchundir ilgari bosmadi. Bular Qoratoyni qalbini battarroq tirnab-o'rtab, eski qadrdonidan o'rnak olishga, yordam so'rashga, unga boshimni egib boramanmi, degan g'urur yo'l bermasdi. Sobirbek bo'lsa, o'chakishganday nomi xalq og'zidan tushmay maqtalib, borgan sari obro'-e'tibori ortib borayotgan edi. So'nggi vaqtlarda Qoratoy buni xalq tugul o'z xotinining og'zidan ham eshitib qoldi. Kunlardan birida Xonimgul Sobirbekning surati bosilgan

gazetadagi maqolani o'qib o'tirgan edi. Bunga ko'zi tushib qolgan Qorato'y hadeganda sir boy bermay, jimgina turdi-da, so'ng sabri chidayolmay:

– Iye, yana sening Sobirbeking haqida yozishibdimi? Qani, yana nimalar deb maqtashibdi! – deb, rashki kelib, ichidan kuyib borayotganini sezdirmaslikka harakat qilib kulimsirab qo'ydi. Bundan biroz oldinroq Xonimgul dugonalari bilan birga Sobirbeklarning qishlog'ida qo'yilgan kinoga borib kelgan edi. Aytishlaricha, u yerda Sobirbek bilan Xonimgul yonma-yon o'tirishib, kinoni ham ko'rmasdan, bir-birlari bilan gapirishib o'tirgan emish. Buni eshitgan Qorato'y xotini bilan ochiq-chasiga gaplashib olmoqchi bo'ldi, biroq u nari-berini o'ylab: – Bizning ovulimizda shu kungacha klub qurilmaganiga kim aybdor? – dedi-yu, yana shashtidan tushdi.

Boshidan kechganlarini shu tarzda o'ylab borar ekan, Qorato'y Uchtepadagi ekinzorlar tomon qanday yetib kelganini bilmay qoldi. U endi jo'xorilarning qay ahvolda ekanligini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Ko'rganlariga ishongisi kelmay, ko'zlarini uqalab-uqalab qo'ydi. Lekin bu bilan manzara o'zgarmadi. Sarg'ish tortib kuyib yotgan bo'z tuproq gugurt chaqsang lop etib yonib ketguday. Jo'xorilar bo'lsa allaqachon quvrab, o'tkir quyosh nuriga tob berolmay yaproqlarini naycha singari qat-qat o'rab olgan edi. Ona yer, u ekinga sut beradi, hayot baxsh etadi. Lekin, u hozir yetim bolalardek o'gay qolgan. Uning suti yo'q, egasiz qolgan jo'xorilar ayanchli ahvolga tushib baribir ovozdin: «Bizga suv kerak! Suv! Tezroq bir tomchi bo'lsa ham suv kerak!» deya yalinib-yolvorayotganday edi. Ana shu paytda Qorato'yning yuragi umrida birinchi marta, haqiqatan ham iztirob chekib, zirqirab og'rimoqda edi.

Shunda uning quloqlari ostida yana Sobirbekning ovozi jaranglab eshritilganday bo'ldi. «Sen mirobsan, suv qo'lingda, hosil uchun sen javob berasan. Bilib qo'y, Qoratoy, elning rizqini qiyganing, ter to'kib qilingan mehnatni zoye ketkizganing uchun xalqning uvoli tutadi seni».

Shu mahal ko'ngilni behud qiluvchi garmsel boshlandi. Issiq shamolning quyuq to'liqlari yer betiga olov purkab, qolgan-qutgan so'nggi namlikni ham so'rib olayotganday Qoratoyning badanlarini kuydirib yondirardi.

– Garmsel! – deya baqirardi Qoratoy jon-jahdi bilan, nafasi bo'g'ziga tiqilib. – Garmsel keldi! – so'ng u otning yoliga mukkasidan yiqilib tushdi-da, o'zi-cha bo'g'i q ovoz bilan pichirlay boshladi. – Bundan ko'ra, mening suvsiz qolganim yaxshi emasmi?! Bundan ko'ra, mening chanqab o'lganim ma'qul emasmi?!

Birozdan so'ng Qoratoy boshini bir chulg'ab oldi-da, o'nqir-cho'nqirlarga qaramay, dala bo'ylab, chang-to'zon ko'tarib ovul tomon ot qo'yib boraverdi. U tizginni bo'sh qo'yib chopib borar ekan, hozirgina ko'chada podani to'sib turgan Xonimgul bilan To'qonning oldiga yetib keldi-da, otni taqqa to'xtatdi.

III

Tunning birinchi yarmi shu kunlarda odatdagidan qop-qorong'i edi. Oy qorayib ko'ringan tizma tog' cho'qqilaridan kechikib chiqayotgan edi. Sug'orish uchun tun eng yaxshi vaqt. Sobirbek sug'orishning qanday borayotganini tekshirib yurdi. Hamma ish joyida. Suvchilarga kunduz kuni topshiriq berib qo'yilgan, ularning har qaysisiga alohida yer ham taqsimlab berilgan. Endi bo'lsa Sobirbek biror yerga suv chiqmay qolmadimikin

deb, marzama-marza yurib sugʻorilgan ekinlarni koʻzdan kechirib yurgan edi, bir vaqt:

– Sobirbek, qayerdasan, ho-o-o, Sobirbek qayerdasan! – degan ovoz eshitilib qoldi.

– Men bu yerdaman!

– Suv yoʻq! Suv qurib qolyapti! – deya baqirardi haligi suvchi. Sobirbek u tomon chopib borarkan, narigi yoqdan yana qiyqiriq ovozi eshitildi:

– Hoy, mirob, suv yoʻq! Suv qani?

Haqiqatan ham ariqdagi suvlar oʻzidan-oʻzi kamayib qurib qolgan edi. «Katta ariqqa urib ketdimi, nima boʻldi?» – degancha Sobirbek katta ariq tomon chopib ketdi... Ariq joyida, boya-boyagiday. Ammo suv kamayganidan kamayib, ariq tubidagi toshlar qorongʻida yiltirab koʻrinib turardi. «Tavba, bu nimasi boʻldi?» – deb Sobirbek tang qoldi-da, kanalning biror yerini suv olib ketganmikin degan xayolga borib, birdan choʻchib ketdi. Boʻlmasa bu kanaldan yolgʻiz Sobirbeklar emas, «Beshtosh» kolxosi ham suv ichardi, qolaversa, kanalning urib ketgan yerini bogʻlash oson ish emas. Unga qancha kuch, qancha vaqt kerak. Sugʻorish qizgʻin ketayotgan hozirgi paytda suvsiz qolish bu hosildan mahrum boʻlish degan gap. Nima boʻlsa ham tezroq harakat qilish kerak, deb Sobirbek tun qorongʻisiga qaramay, otga yana qamchi bosdi.

Mana, u kanalning boshiga ham yetib keldi. U yerda ikkala kolxoz uchun suv boʻlib berib tura-digan katta shlyuz oʻrnatilgan edi. Sobirbek otini kanal chetidagi tolga bogʻladi-da, oʻzi kanalning tepasiga irgʻib chiqdi va shlyuzning koʻprigi bilan yurib borayotib birdan toʻxtab qoldi. Sobirbek katta ariq boshidagi shlyuzning berkitilganini koʻrib oʻz koʻziga ishonmasdi. Kanaldan ariqqa tomon hech boʻlmasa jildirab ham suv oqayotgani yoʻq.

Qoratoylarning shlyuzi bo'lsa, oxirigacha ko'tarilgan. Suvning hammasi ularning arig'ida sharqirab oqayotgan edi.

«Bu nimasi, buni kim qildi?» – deb Sobirbek o'ziga-o'zi savol berardi-yu, unga javob topa olmasdi. U umrida bunaqa hodisaga duch kelmagan edi. Suvning shovqin solib, sharqirab oqayotganidan Sobirbekning so'zlarini eshitib bo'lmasdi.

– Yo'q, bu yerda qandaydir anglashilmovchilik bor. Bunday bo'lishi mumkin emas. Buni darhol tuzatish kerak!.. – deyardi Sobirbek o'ziga o'zi pichirlab.

U otining yoniga borib, hamisha egarining qoshiga bog'lab yuradigan katta klyuchni yechib oldi-da, qaytib kelib o'ziga tegishli suvni ochib yuborayin degan maqsad bilan klyuchni shlyuzning gaykasi-ga solib burayotgan edi, yaqin atrofdan birovning haybatli ovozi eshitildi:

– Tagma unga, qo'lingni tort!

Sobirbek yalt etib yon-atrofiga qaragan edi, ko'prikning ustida qandaydir qanotini yozib yuborgan burgutga o'xshash, ola-bula juldur yopinganday boshini ichiga olib kelayotgan ko'lanka paydo bo'ldi. Uning afti basharasi ko'zga ko'rinmasdi.

– Sen kimsan?

– Qo'lingni tort deyapman!

– Qoratoy, senmisan?

U javob bermasdi.

– Bizning suvni sen bo'g'ib oldingmi?

– Menga suvning hammasi kerak!

– Bunday huquqni senga kim berdi?

Qoratoy lapanglagancha ikki sakragan edi, Sobirbekning qarshisida paydo bo'ldi.

– Yo'qol, hozir ko'zimga ko'rinma!

– Qoratoy, aqling joyidami o'zi? Nima deb vay-sayapsan?

– Hozir bu yerdan ket! Suvni bermayman dedimmi, bermayman! Uni o'zim uchun emas, kolxoz uchun olyapman! Ekinlar quvrab ketibdi, menga suvning hammasi kerak. Hozir ket, joningdan umiding bo'lsa, bu yerdan hozir ket! Nima qilsang ham suvni bermayman.

– Boshqalarning ekini sug'orilmasdan qolib ket-sa maylimi? Bu kurakda turmaydigan so'z. Bu o'g'rilikdan boshqa narsa emas!

– Men o'g'rimanmi? Tilingni tiy! – Qoratoy sakrab borib Sobirbekning qo'lidagi temir klyuchni yulib oldi-da, orqaga bir qadam tisarilib, qulochkashlab turib Sobirbekning boshiga urmoqchi bo'lgan edi, Sobirbek epchillik qilib, Qoratoyning qo'lini ushlab qoldi. So'ngra u qo'lga butun kuchini to'plab, Qoratoyning bilagini qopqon kabi sindirgudek mahkam siqib turaverdi. Nihoyat, klyuch Qoratoyning qo'lidan sho'lp etib suvga tushib ketdi. Biroq Qoratoy hamon yon bergisi kelmadi. Af-tidan, u holdan toyib yiqilmaguncha olishmoqchi. Sobirbekni ko'priknining chetiga sudrab borib, suvga itarib yubormoqchi. Buni sezgan Sobirbek bir qo'li bilan shlyuzning temiridan ushlab olib, o'rnidan qimirlamay tura berdi. Ular shu zaylda yuzma-yuz olishib, ko'priknin ustidan suvga tushib ketmaslik uchun bir-birini ushlab, yopishishardi. Qadrdon do'st bo'lib yurgan kezlarida ham ular bir-biri bilan bunchalik yaqinlashgan emas edi. Atrof bo'lsa jimjit, qorong'i, biror tirik jon yo'q. Faqat endigina bosh ko'tarib kelayotgan to'lin oy bu olishib yotganlar kim bo'ldi, deganday, qir orqasidan bosh cho'zib qarayotgan edi. Agarda hozir kun qorong'i bo'lmaganida, Sobirbek Qoratoyning quturganday qon to'lgan ko'zlarini baralla ko'rgan bo'lardi, chak-

kasida bo'rtib chiqqan qon tomirlarini yuragi bilan birgalikda gupillab urayotganini sezgan bo'lardi, uning irvaygan og'izlari murdani eslatardi. Biroq qorong'ida Qoratoyni kuyib-yonayotgan issiq gavdasi, anqib turgan ter hidi va xirillab chiqayotgan so'zlarigina sezilardi.

– Suvni bermayman dedim – bermayman! Bugun tun suvdan men foydalanaman. Ekinlar suvsizlikdan quvrab ketyapti!..

Biroz vaqt o'tgach, Qoratoyni madori qurib, bo'shashgan edi, Sobirbek uni o'zidan nariga itarib yubordi:

– O'ringdan jilma, Qoratoy! Qo'zg'ala ko'rma! – dedi Sobirbek, – oqibat shu edimi? Hosil uchun, birinchilik uchun shunaqa kurashishimiz kerak ekan-da. Sen meni kim deb bilasan?

– Sen menga dushmansan! – dedi Qoratoy entikib xirillab. – Sen menga dushmansan... Sen mening sevgan xotinimga ko'z olaytiryapsan, sen meni sinamoqchi bo'lib yig'ilishlarda yomon ishlaydi, deb ishimni muhokama qilasan. Lekin meni aldayolmaysan, bilib qo'y shuni... Sug'orishda qanaqa qilib ilg'or bo'lib yurganingni ham bilaman, sen mening suvimni ham tuni bilan o'zingga foydalanib yuribsan...

– Nima-nima? – dedi-yu, Sobirbekning tomog'i bo'g'ilib, boshqa so'z aytishga chamasi kelmadi shekilli, Qoratoyni yoqasini qo'sh qo'llaganicha o'ziga niqtab tortib, shu bo'yicha qimirlatmasdan xippa bo'g'ib turaverdi, so'ng qorong'ida uning ko'zidan ko'nglida nimalar borligini bilib olmoqchi bo'lganday, yuziga anchagacha tikilib turdi-da, qandaydir o'kinch bilan boshini chayqadi:

– Hammasi tushunarli! Men ketdim. Ammo shuni bilginki, sening ariqlaring shuncha suvga

chidash berolmaydi... Sen o'zingga o'zing dushmanlik qilyapsan... Agar bir ho'plam suv bekorga ketsa, keyin o'zingdan o'pkala...

Sobirbek ketgandan so'ng Qoratoy ko'prikning ustida turib, oy nurida oqarib ko'ringan Sobirbekning gimnastyorkasiga anchagacha qarab qoldi. Sobirbek bu to'qnashuvda g'olib chiqqanday boshini baland ko'tarib, ko'ragini kerib, mardonavor odimlab ketayotgan edi, Qoratoyning bo'lsa boshi aylanib, butun vujudi olov bo'lib yonayotgan edi. U, hozir o'zini g'oyat kuchsiz, biroq adashtirib, yolg'iz tashlab ketgan go'dak singari his qilardi. Shu payt u ketib borayotgan Sobirbekka: «To'xta! Menga suving kerak emas, suvingni ol!» deb baqirib yuborishiga sal qoldi.

O'z qilmishini to'g'ri deb topish va undan qanoat hosil qilish uchun Qoratoyga yana nimadir yetishmayotgan edi. Kanalning tepasidan chopib tushgan Qoratoy ariq yoqasiga kelib o'tirdi-da, jonimni jabborga berib tongan suv senmisan, deganday to-mog'i qurib-chanqagan kishi kabi hovuchlab qult-qult suv ichdi-da, o'zicha nimalarnidir gapirayotgan edi:

– Shoshmay tur, hali men senga ko'rsatib qo'ya-man. Endi hamma suv o'z qo'limda... Bu kecha hamma ekinlarni sug'orib olaman. Muddaom shu. Meni o'g'ri deb ko'rsin-chi, men o'g'ri emasman!.. Ular ekinlarini to'rt-besh martalab sug'orib olishgan. Bir kecha suv olmasa olmabdi-da... Bizga bo'lsa hoziroq suv kerak. Mana, yana garmsel esib kelyapti... Yo'q, Sobirbek, bekorlarni aytibsan, bizga olti quloq emas, o'n-o'n besh quloq suv kerak... Uchtepadagi jo'xorilarga suvni o'sha eski ariqlar bilan olib boraman.

Haqiqatan ham ariqda katta suv to'liqlanib oqayotgan edi. Uning kuchli oqimiga qarab turgan Qoratoyni ko'zlari jimirlab ketdi. Bahorgi toshqin daryo kabi qirg'oqlari bilan to'lib oqayotgan ariq suviga kaftingni solib to'smoqchi bo'lsang, suv go'yo asov toydek sapchib, duch kelgan tomonga olib ketishi mumkin. Suv erkin oqishni yaxshi ko'radi. Agar unga quloq solib tursang, suv o'zining kuchli oqimi bilan ariq qirg'oqlarini kemirib ketib, ko'zga ko'rinmas qumlarni muttasil oqizib borayotgani eshitildi. Biroq Qoratoyni xayoli boshqa narsada edi. U bugun qanday bo'lmasin, tuni bilan ekinlarning hammasini sug'orib olmoqchi edi. Suv hozirgacha Uchtepaga yetib borganini, u yerda suvchilar kechadan beri shaylanib, tayyor bo'lib turganini xayolidan o'tkazdi-da, Qoratoyni o'rnidan sapchib turib quvonchidan o'zicha miyig'ida kulib qo'ydi. Ha, sug'orish boshlandi! Endi tezroq harakat qilib qolish kerak...

IV

Qalin kanopning qoq o'rtasidagi yolg'izoyoq yo'l bilan chor atrofga nazar tashlab bir ayol kelardi. Uning boshiga bir o'ram qilib bog'lab qo'yilgan oq ro'moli yelkasiga sidirilib tushgan, ko'ylagining yoqalari ochib yuborilgan, qorong'ida ko'ksi oqarib ko'rinib turardi. Bu Xonimgul edi. U shoshilganicha qayergadir ketib borardi. Uyqusidan cho'chib uyg'onib ketgan to'rg'ay yonidan parillab uchib ketgan edi, Xonimgul cho'chib ketib qichqirib yuborishiga sal qoldi va qo'rqqanidan qo'lidagi tugunchani ko'kragiga bosib oldi. Yo'q, u qo'lidagi tugunchani tashlamoqchi emas. Qoratoyni ishga bugun ovqat yemasdan ketgan, yana buning ustiga, uning kayfiyati ham buzuk edi. Agar biror hodisa

yuz berganini bilganda, Xonimgul Qoratoy uchun jonini berishga ham tayyor edi...

Shu payt allaqayerdan:

– Qoratoy! Qoratoy! Suv urib ketdi! Tezroq kel! – degan kuchli ovoz eshitildi.

Shoshib qolgan Xonimgul o'sha tomonni ko'zlab chopib ketdi. Uch-to'rt kishi, kimligini bilib bo'lmadi, urib ketgan ariq yoqasida uymalashib yotgan edi. Ammo Xonimgul ular orasidan Qoratoyni darrov tanidi. U suv o'yib ketgan ariq o'rtasida enkayganicha nimagadir urinib yotgan edi. Katta ariqdan siqilib oqayotgan kuchli oqim yirtqich hayvon kabi tutqich bermay, qirg'oqni uzib-yulqib, tuproq chiqindilarini o'zi bilan birga oqizib soyga tomon chopardi. Suvning shovullab oqayotgan oqimi ichidan dam-badam kishilarning shovqin-suronlari eshilib qolardi.

– Bo'li.. Tezroq! Chimni olib kel!.. Toshni bos...

Xonimgulning yetib kelganini hech kim payqamagan edi. Biroq uning qayerdan, qachon kelganiga ham hech kim hech qancha taajjublanmasdi. Xonimgul suv kechib, Qoratoyni oldiga yugurib bordi. Qoratoy unga yalt etib bir qarab qo'ydi-da:

– Chim, chim olib kel! Tezroq! – deb buyruq qildi. Undan keyin nima bo'lganini Xonimgul yaxshi anglamasdi. Boshi qotib, gangrab o'ngimi, tushimi, faqat jon-jahdi bilan chim o'yib yotganini bildirdi, xolos. Chimni yerdan ajratib olish qiyin, uni tirnoqlari bilan uzib olish kerak. Chim juda og'ir bo'lsa ham, Xonimgul uni tashlamay bola ko'targanday quchoqlab ko'kragiga qisib, Qoratoygga olib kelardi. Qoratoy bo'lsa xotiniga biron nima demasdan bo'g'ilib xirillardi. Shu choq narigi tomondan birovning qichqirgan ovozi eshitildi:

– Nima? Nima bo'ldi?

– Tezroq, tezroq bo'linglar! Suv olib ketyapti!..

– Muskullari temirday bo'rtib chiqib, hansirab, bir-birovlarini turtishib suv bilan olishib yotgan odamlar orasidan ayolning horg'in ovozi quloqqa chalindi. Xonimgulning oyog'iga tosh tushib ketgan edi. U oyog'ining og'rig'iga chiday olmasdan «voy jonim», degan tishini tishiga bosib, suvning ichida o'tirib qolgan edi, narigi yoqdan Qoratoyning «bo'linglar», degan buyrug'ini eshitib, o'rnidan irg'ib turdi. Shu zahoti bir narsa qirs etib ketdi. Nima bo'ldi, oyog'i sindimi?.. Qoratoyning qoqayotgan qozig'i sinib ketgan edi...

Ko'zlari jimirlab tinib ketdi...

– Baribir, bo'lmaydi!

– Nega bo'lmaydi?

– Eski ariq eski ko'ylak singari, bir joyini yamasang, ikkinchi yeri yirtilaveradi.

– Bas qil!

– Bundan chiqdi, ishlab o'lgin deb qo'ya qol?

– O'!

Yana shiddatli kurash davom etadi! Suv – bu til-siz yov. U bostirilgan tosh va chimlarning ostidan otilib chiqib, hamma yoqqa toshib, buzib borayotgan edi. Uni jilovlab bo'lmasdi... Qo'llarining tobora madori qurib, yuzlaridan nomakob ter quyilardi... Suvchilar Qoratoydən norozi bo'lib, uni ko'rishga ko'zi yo'q edi...

– Shu ham ariq bo'ldi-yu, ichidagi cho'p-xasiga o'ralashib yiqilasan kishi... Yana undan suv qanday oqsın...

– Ariqlarni durustroq qazitmay rais bilan mirob nima qilib yuribdi...

– Bularning hammasiga Qoratoy aybdor, ikki o'rtada na o'ziga, na o'zgaga qildi...

– Tekin tomoq yurakni og‘ritadi!

Bu so‘zlarni Xonimgul ham eshitib turgan edi. «Ular nima deyishyapti, Qoratosh biror qaltis ish qilib qo‘ydimi?» deb qo‘rqib ketdi.

Suvchilardan biri jahl bilan baqirdi:

– Bas endi, suvni ochib yubor!

Kimdir birov suvni ariqqa tashlab yuborish uchun shlyuz tomon yugurib ketdi. Qoratoy bo‘lsa, bir-ikki sakrab yetib keldi-da, uning yo‘lini to‘sdı.

– Senga kim aytdi suvni tashlab yuborsin deb? Hozir izingga qayt! Javobini o‘zim beraman!

– Nimaning javobini berasan? Birovlarning suvini ochib olib, ariqlarni buzib yuborganing uchunmi?

Qoratoy lom-mim demasdi. Qovoq osgan bo‘yicha qarshilik ko‘rsatmoqchi bo‘lib to‘planib turgan suvchilarga tomon qo‘lidagi ketmonini salmoqlab yaqinlashib bordi.

Haligi so‘zlarning ma‘nosini, kuyovining qilmishlarini Xonimgul endi aniq anglab yetgan edi.

Qoratoy suvchilarga g‘azab bilan tashlandi:

– Ishni tashlab ketishga kim ruxsat berdi?

– Ko‘p baqiraverma! Yaxshilik bilan suvni ochib yubor!

– Sen o‘g‘irlagan suv uchun biz javob bermaymiz!

– Ochib yubormayman! – deb baqirgan Qoratoy joni bo‘g‘ziga kelib, ketmon ko‘tarib suvchilarga hamla qildi.

Shu zahoti suvchilardan biri uni o‘z ketmoni bilan to‘sib qoldi, ketmonlar bir-biri bilan to‘qnashib, qorong‘ida olov uchqunlari chaqnadi. Suvchilar ko‘plashib Qoratoyni bosib yiqitib, qo‘lidagi ketmonini tortib olishdi. Qoratoy shunda ham tinchlanmasdi. U oldida turgan odamlarni boshi-ko‘zi demasdan sola boshladi.

Boshqalar uni ushlab qo'lini orqasiga qayirishgan edi. Qorato'y qo'ldan chiqib ketib, ikki-uch qadam nariga borib yiqilib tushdi. Biroq yana o'rni-dan tura solib, quturgan hayvon kabi olishib ketdi.

Hangu mang bo'lib qolgan Xonimgul tili kalimaga kelmay, majoli qurib, o'sha o'tirgani bo'yicha o'tirib qoldi.

– Voy, bu qanday mudhishlik! – deganicha Xonimgul mushtlashib yotganlarni ajratmoqchi bo'lib, o'zini ularning orasiga otdi. Gandiraklab holdan ketgan Qorato'yning oldini to'sib, uni urayotgan odamlardan himoya qila boshladi:

– Qo'yinglar, sadag'ang ketaylar, hoy bu nima qilganlaring, bola bo'lyapsizlarmi, qo'yib yuboringlar! – deb Xonimgul yiqilib-surilganicha Qorato'yni ajratib olishga talpinardi. Ko'ziga qon to'lib, jon talvasasida olishayotgan Qorato'y ayoliga bo'y bermay, uni qayta-qayta siltab tashladi. Shunga qaramay Xonimgul o'zini qorong'ida mushtlashib yotgan olomon orasiga otib suvchilarga yalinib-yolvord:

– Qo'ysalaring-chi, ayb sizlarda emas... Qo'li bilan qilgan, boshi bilan javob beradi. Bunga Qorato'yning o'zi javob bersin, sizlar ketaveringlar... Ketinglar hozir... Urmanglar deyapman!

– Hoy, urishni kim boshladi? Uning o'zi emasmi?

– Boshlagan bo'lsa, boshlagandir, o'chlargingni mendan olinglar, undan ko'ra, meni uringlar.

– Nega seni urar ekanmiz... Hozir ketamiz, bu yerda yotib qoladigan odam yo'q. Biroq biz buni shu bo'yicha oqibatsiz qoldirmaymiz. Tegishli joyda gapirishib olamiz... – deganicha suvchilar ketmonlarini yelkalariga tashlab, ovulga yo'l olishdi.

Qorato'y bo'g'i ovoz bilan:

– To‘xta! Orqaga qaytinglar, hozir qaytinglar! – deb bo‘yniga osilib olgan Xonimgulni sudrab, ular tomon intilardi.

Suvchilar to‘xtamadi, unga javob ham qilishmadi. Birozdan so‘ng ular qorong‘ida g‘oyib bo‘lishdi.

Boyadan beri olishaverib holdan ketgan Qoratoyni esi og‘ib, butun vujudi titrab-qaltirab, qo‘llari lattaday shalvirab qolgan edi. Dala ustidan go‘yo momaqaldiraq guldurab o‘tib ketganday atrof jimjit.

Dimiqqan iliq tun mayin tortib qizib yotgan yer betiga salqin tushayotgan edi. Ariq bo‘ylab tig‘iz o‘sgan ixroj bilan sariq bosh o‘simliklarning o‘tkir hidi havoda anqib turardi. Kanal tarafdin qurbaqalarning qurillashi elas-elas eshitilib turardi. Narigi yoqda esa qalin butazor oralab ona tuya o‘tlab yuribdi. U bo‘talog‘ini erkalab, cho‘ziq ovoz bilan o‘ziga chorlardi va yantoq poyalarini kirtillatib chaynardi.

Ha, tabiat odatdagiday tinch, o‘z maromida, uning osudaligini faqat birgina narsa – ariqning sharillab oqayotgan suvi buzmoqda edi. Kichkinagina kamarchadan kuch bilan otilib chiqayotgan suv soy bo‘ylab sharqirab oqmoqda. Qoratoyni boshini quyi solib, o‘rtanib yotgan yuragini to‘xtatolmay kamardan pishqirib qaynab chiqayotgan suv kabi entikib, og‘ir nafas olardi. Uning «dik-dik» urayotgan yuragi kuyovini quchib turgan Xonimgulga go‘yo o‘z qalbi urayotganday aniq sezilib turardi. Mana, suv so‘nggi tosh va chimlarni ham surib oqizib bormoqda. U o‘chakishganday, avvalgisidan ham kuchliroq sharillamoqda.

– Buni men yolg‘iz o‘zim uchun qildimmi? – deydi Qoratoyni o‘z-o‘zicha, kimga yuzlanishni bilmay.

– Yo'q, kolxozni deb qildim... Suv bo'lmasa... Ekin maydoni yildan-yilga kengayib borayotgan bo'lsa...

Xonimgul kuyovining bu nolishini ko'rib, yuragi tovlanib ketdi:

– Hechqisi yo'q, Qorato'y, ko'p xafa bo'lavermal!
– deyardi Xonimgul kuyovining qulog'iga shivirlab.

Qorato'y bir xo'rsinib, Xonimgulning quchoqlab turgan qo'llarini ajratib, uni nariga itarib yubordi.

– Ket bu yerdan! – dedi u zarda bilan qahri kelib.
– Ko'zimga ko'rinma, yo'qol!

Xonimgul biron narsa demasdan jimgina qayrildi-da, odimlab ketdi. U yurib borarkan, yo'l-yo'lakay quvraylarning boshini chimchib, ularning achchiq donlarini kaftida uqalab, yerga sepib borardi.

Yolg'iz qolgan Qorato'y yana biroz o'tirdi-da, so'ng to'g'onni ko'zlab yurib ketdi.

V

Tong ham ota boshladi. Tog' yon bag'irlariga o'rnashib olgan pag'a-pag'a yengil bulutlar uyqudan sekin-asta bosh ko'tara, boshladi.

Qorato'y bo'lsa yerda chalqancha tushib yotgan edi. Hozir u yerni quchoqlaganicha yolg'iz yotardi.

Yer hammasini tushunadi, odamning sevinch-quvonchiga ham, qayg'u-alamiga ham sherik bo'lishi, o'z bag'riga singdirishi mumkin. Mana, hozir ham chuqur xayollar og'ushiga cho'mib o'tgan voqeani eslayotgan Qorato'yning tinchini buzgisi kelmaganday, sekin-asta yorishib kelayotgan tong shu'lasini yer betiga to'shalib, yuqoridan esayotgan mayin shabada uning zirqirab-qaqshab og'riyotgan tanasi, qavarib ketgan qo'llari uzra girdikapalak bo'lardi. Qorato'y yotgan yerga yana kimdir birov

sharпасiz yaqinlashib keldi-da, uning yoniga o'tira qolib, Qoratoyning boshlarini, kiftlarini silay boshladi. Bu iliq qo'llar Qoratoy uchun g'oyat yaqin, g'oyat yoqimli tuyulardi. Qoratoy zarracha bo'lsa-da, qo'zg'alishdan qo'rqardi; go'yo sal qo'zg'alsa bu orombaxsh lahza, jon ato qilgan baxt qushi parvoz qilib, uchib ketib, ikkinchi marta qaytib kelmasdek bo'lib tuyulardi.

«Qadringga yetmadim, Xonimgul, – deb o'ylab yotgan edi u. – Sening tabiatingni tushunmasdan pastlik qildim. Kechir meni, yuzingga qanday qarayman endi. Baxt-tole degan narsa faqat uyda, o'choqning boshidagina emas, balki el bilan, ko'pning mehnati bilan chambarchas bog'liq ekanini o'zing ham tushungan bo'lsang kerak...»

– Qoratoy, o'rningdan tur, Sobirbek kelyapti! – deb shivirladi Xonimgul. Qoratoy boshini salanglatib o'rnidan turdi.

– Ma, dalada qolib ketibdi, boshingga kiyib ol, – deb Xonimgul unga qalpog'ini uzatdi. Qoratoyning changga botgan ust-boshini qoqib, ko'ylagining yirtilgan joylarini to'g'rilab, qistirib qo'ydi.

– Men uyga ketaverayin, sen keyin borarsan... Oting qo'rg'onning narigi yog'ida tushovli yuripti, – dedi Xonimgul ketib borayotib.

Sobirbek ariqni yoqalab sekin kelayotgan edi. U ba'zan uzangiga oyoqlarini tirab, otining jilovini tortib, atrofga nazar tashlab borardi. Balki, u yangi ariqning qayerdan tushishini mo'ljallab yurgandir.

Qoratoy jimgina qarab turardi.

Do'st oldida javob berishdan ko'ra dushman qo'lida o'lgan yaxshi emasmi?!

1954-yil

Asil Rashidov tarjimasi

OQ YOMG'IR

Yuksak tog' qoyalaridan esayotgan muzdek shamol qorong'i daralar ichidan kuch bilan otilib chiqib, tog' etaklariga ravona bo'lardi. Pastda ovul uyquga cho'mgan.

Atrof jimjit, derazalardan ko'rinib turgan chiroqlar sekin o'cha boshladi. Qirov qoplab, endigina ochilay deb turgan bahor kurtaklari, oy shu'lasida g'ira-shira kumushdek tovlanib turardi. Faqat shamolning tomga yopilgan qamishlarni shitirlatgan tovushi bilan uyqu aralash uligan it ovozi eshitilardi. Uzoqlardan esa tog' daryosining shovullashi va motorlarning guvillashi arang qu-loqqa chalinardi...

Qorong'ida ovul chekkasidan ikki kishining gavadasi tez yaqinlashib kelmoqda edi. Ana ular, qadamlarini sekinlatib to'xtashdi...

– Endi, bu yog'iga o'zim... Rahmat, – ayol kishining ovozi eshitildi.

– Kel, kuzatib qo'ya qolay, tag'in itlar talab yurmasin, – javob berdi erkak kishining ovozi.

– Men itlardan qo'rqmayman...

– Shunday bo'lsa ham...

– Yo'q, Qosimjon, sen ishga kechikib qolasan.

– Hali vaqt bor, ulguraman, – Qosimjon gugurt chaqdi. Miltillagan alanga bir lahzada qorong'ida katak ro'molli qiz bilan egniga sportchilarning charmli kurtkasini, oyog'iga esa kirza etik kiyib olgan yosh yigitni o'z bag'riga tortib olmoqchi edi.

– O, Saodat, hali yana rosa ikki yarim soat vaqt bor, – dedi u soatiga qarab.

– Hojati yo'q, Qosimjon, boraver... Biror kishi ko'rib qolgudek bo'lsa, gap qilishadi. Bundan tash-

qari, men juda bezovtalanayapman. Onam nega chaqirtirdi ekan?.. Tobi qochib qolgan bo'lsa-ya?

– Ha-a, agar shunday bo'lgan bo'lsa, uni yolg'iz qoldirish mumkin emas. Lekin sen ko'pam siqilaverma, bir ilojini qilarmiz...

Ular yana biroz turishdi-da, so'ng ajralishdi: Saodat – uyga, Qosimjon bo'lsa, tog' tomonga yo'ldi. Biroz yurgach, u orqasiga qaradi.

– Agar biror narsa bo'lsa xabar qil... Men kutaman.

– Yaxshi, – bo'g'iq ovoz bilan javob berdi Saodat.

U ham bir necha qadam yurgandan so'ng to'xtadi-da, orqasiga qaradi. Qosimjon ko'rinmas edi. Zim-ziyo kecha. Saodat uyiga oshiqdi. U uyiga qanchalik yaqinlashmasin, qadamini tezlashtirar edi. Oxiri Saodat sabri chidamay yugurib ketdi. Uning miyasi turli xayollar bilan band edi.

Xayolida xuddi u hozir yugurib borib eshikni ochadi-yu, ko'zlari xiralashib, to'shakda yotgan kasal onasini ko'rayotganday edi. «Ona, qadrdonim, qimmatli onam», deb qichqirib yuborgudek bo'ldi Saodat, lekin ovozi chiqmadi. Mana tanish darcha ham ko'zga tashlandi. Birdan o'ziga qarshi kelayotgan qandaydir soyaga ko'zi tushdi.

– Senmisan, Saodat? – so'radi onasi.

– Nima qildi, ona?

– Shunday kechada yolg'iz o'zingmisan?

– O'zim, – dedi Saodat, yolg'on gapirib.

– Seni qara-ya, xudoning o'zi asrabdi, – qo'llarini ishqalab qo'ydi Zaynab opa. – Shunday ham bo'ladimi?

– Yo'q, men yo'lovchi aravada keldim, – darrov o'ylab topdi Saodat.

Qizini quchoqlaganicha Zaynab opa yig'lab yubordi:

– Kutaverib holdan toydim. Ko'zlarim teshildi. Kech ham kirdi, sendan hamon darak yo'q. Yo'lda biror hodisa ro'y berdimikan, deb xavotir oldim. Kutib olish uchun endi o'zim yo'lga chiqmoqchi bo'layotgan edim.

– Senga nima bo'ldi, opa, biz o'tgan hafta ko'rishgan edik-ku.

Saodat traktor brigadasida pritsepchi bo'lib ishlardi, u butun yoz bo'yi dala shiyponida istiqomat qildi. Shuning uchun ham u har gal uyga kelganda Zaynab opa uchun haqiqiy bayram bo'lar edi. U qizini shunday sog'inar ediki, bunday vaqtlarda uning oldidan bir qadam ham jilmas edi. Ular o'choqqa birga o't qo'yishar, ro'zg'or tashvishlari bilan band bo'lishardi – biri xamir qorsa, ikkinchisi go'sht pishirar, Saodat sigir sog'sa, Zaynab opa uning yonida turib, atala pishirardi. Gap deganining keti uzilmasdi. Zaynab opa xizmat qilayotgan kolxozda ham, Saodat ishlayotgan traktor brigadasida ham yangiliklar ko'p. Saodat qachon ariq bo'yiga bormasin, Zaynab opa darcha oldida turib unga tikilganicha kuzatib qolardi. Ona o'z qizining bo'yga yetib qolganiga sira ishongisi kelmasdi. U Saodatning to'lishgan, xushbichim yag'rinlariga mehr bilan qarab turardi. Saodat mayda ko'zli kumush bilaguzuk taqib olgan tiqmachoddek bug'doymag'iz qo'llari bilan obkashni mahkam ushlagancha epchillik bilan chiroyli qadam tashlab kelardi. Uning bir tekisda nafas olishi ko'ylak burmalarini xiyol qabartib ko'rsatardi.

– Qo'zichog'im, ko'zimning oq-u qorasi, nima desang ham o'zing bilasan, lekin sen bilan maslahatlashmasdan shunday qarorga keldim, – o'zicha tasavvuridan o'tkazardi ona.

Bugun ona-bola har qachongidan ko'ra xursand, bir-birlariga mehribon edi. Saodat onasining behuda chaqirmaganini, unga qandaydir bir muhim narsa aytmoqchi ekanini sezib turardi. Haqiqatan ham Zaynab opa bu gapni aytish uchun ko'pdan beri tayyorlanib yurardi.

Keyingi kunlarda qizining ko'ngli nimagadir g'ash edi. Buning sababi nimada ekan?

Erta bahor kunlarining birida sal-pal qor yog'ib turgan edi, Saodat halloslaganicha uyga yugurib keldi.

– Opa! – hayajon bilan qichqirdi u ostonadan, – komsomol brigadasi keldi!

– Qanaqa brigada?

– E, bilmaysanmi hali – MTSdan komsomollar brigadasi. Komsomollar yangi yerda ishlashmoqchi. Ularni o'z ko'zim bilan ko'rdim, opa, mashina va traktorlarda tegirmonning yonginasidan o'tib ketishdi. Ular o'zlari bilan plug va seyalkalar ham olib kelishyapti.

«Muncha u bezovtalanadi? – hayron bo'lib qoldi shunda Zaynab opa. – Nima bo'libdi, kelsa keli-shibdi-da».

Qizi hamon kuyib-pishib gapirayotgan edi:

– Men ularni qayerni haydashini bilaman, opa. Bizga u yer juda ham yaqin. Toqoy akaning aytishi-cha, ular bu yil «Eski o'tov»ning hammasini haydashar emish.

Oradan bir necha kun o'tgandan so'ng Saodat MTSga pritsepchi bo'lib ishga kirish uchun onasidan ruxsat so'radi. Zaynab opa qizini uydan chiqarishga hech ko'ngli yo'q edi, lekin Saodatning o'jarligi, o'z aytganida turib olishini bilgan ona biroz bo'shashdi.

– Bu yil pritsepchi bo'lib ishlayman, keyin esa bizni traktorchilikka o'qitishadi. Axir men, komso-mol majlisida so'z berganman, so'zimdan qanday qayta olaman.

Biroq ishga Saodatning amakisi Toqoy aka aralashmaganda bu bahona onaga ta'sir qilishi gumon edi.

– Yoshlarning ko'nglini o'ksitma, hamma narsa ularga ayon, mayli, borsin! – maslahat solardi u opaga. Saodat ham ketdi. Lekin ko'p o'tmay ona qattiq pushaymon qildi.

U ko'rdiki, endi Saodat faqat unikigina emas, balki yana qandaydir qudratli bir kuch uni kundan-kun o'ziga tortayotgan edi.

Ba'zi vaqtlar uning nazarida Saodat o'zidan ko'ra aqlli-roq tuyulardi. Bu qiz bola uchun ortiqcha emasmikin? Kunlar o'tishi bilan Saodatda onasi tushunmaydigan qandaydir o'zgacha tashvishlar orta bordi. Nima uchun Saodat uyga kelandan so'ng onasini naqadar sog'ingan bo'lishiga qaramay kallayi saharlab turib, sal tong yorishi bilan yana brigadaga oshiqadi?

Qiziq, Saodat ba'zan vazmin, ishchan, erkalik qilib onasiga suykalanar, ba'zan esa birdan ko'z oldi qorong'ilashib, onasidan ajrab qolgan bo'taloq singari g'amgin bo'lib qolar va xomushlanib, jimgina o'tirardi.

– O'z ishingdan xursandmisan, Saodat? – go'yo hech narsani sezmagandek so'rardi Zaynab opa. – Brigadalarigizdagilar qanaqa odamlar o'zi?

– Juda xursandman! – har vaqt javob berardi Saodat va hayajon bilan o'z o'rtoqlari haqida hikoya qilishga kirishib ketardi. Ular uzoq yerlardan kelishgan, mashinani ham yaxshi bilishadi. Hatto

shundaylari ham borki, ular mashinalarni zavodda o'zlari yasaganlar. «Qani, men ham o'shalarday bo'lsam» derdi Saodat, ko'zlari chaqnagan holda. Shunday paytlarda u onasi uchun qandaydir begona va tushunib bo'lmaydigandek tuyulardi. Saodat onasining ko'zlaridagi bu tashvish alomatini sezmasdan, o'zini hayajonga solayotgan hamma narsa haqida, komsomol majlisi, devoriy gazeta-yu, ishyoqmas, dangasa traktorchini qayerdan sudrab kelganliklari haqida va yana boshqa ko'p narsalar haqida gapirayotgan edi. Lekin Zaynab opa bularning hammasini ham tushunavermasdi.

Ular birga choy ichishdi. Saodat dasturxonni yig'ishtirib, piyolalarni yuvib, tokchaga olib qo'ydi. Yotish vaqti ham bo'ldi. Biroq Zaynab opa Saodatinga diqqat bilan qaraganicha hamon namat ustida o'tirardi.

– Menga yaqinroq kel, qizginam, o'tir, – o'z yonidan joy ko'rsatdi u. – Sen bilan gaplashib olmoqchiman...

– Gapir, ona, qulog'im senda.

Zaynab opa o'z fikrlarini jamlab, gapni nimadan boshlashni bilmay anchagina turib qoldi.

– Sen mening ko'z ochib ko'rgan yolg'iz qizimsan, Saodat, – dedi u qizining yuziga tikilib. – Sen mening ham o'g'limsan, ham qizimsan. Mening sendan boshqa hech kimim yo'q. Sen menga oson deb o'ylaysanmi? – onaning ko'zlarida yosh tomchilari paydo bo'ldi. – Faqat ishda biroz unutaman, uyga keldimmi... Yolg'izlik yuragimni yondirib yuboradi... Qayerda qoldi ekan, biror narsa bo'ldimikan, sog'mikan... Ishing ayollar qiladigan ish emas, Saodat. Qiz bolaning plug ustida o'tirishi nimasi... Bu ishingni qo'y, uyga kel... Kolxozda ish oz emas.

Zaynab opa ko'z yoshlarini artib og'ir xo'rsindi. Uning nima demoqchi ekanini shu gaplarning o'zidanoq payqab olish mumkin edi. Lekin Saodat onasi asosiy gapni aytmaganini sezib turardi.

– Nima, dala shiyponimizda qizlardan yolg'iz o'zimmanmi? Axir, bizning kolxozda boshqa qizlar ham bor-ku. MTSda yana qanchasi bor! Buning ustiga ular ishda erkaklardan qolishmayapti. Nima uchun men ishni tashlashim kerak ekan?

– Sen ular bilan teng bo'lma! – Zaynabning jahli chiqdi. – Ular ota-onalarining yakka-yu, yolg'iz bolasi emas.

Saodat opasini mahkam quchoqlagancha ko'ksiga bosib qotib turdi. Unga rozi bo'lishdan boshqa gap ham bo'lishi mumkin emas edi.

– Yaxshi, opa, sening aytganingcha bo'lsin. Biroq menga u yerda yana biroz bo'lishga ruxsat ber. Hade-may bahorgi ekish ham tugaydi, o'shanda butunlay qaytib kelaman. Juda oz vaqt qoldi, sabr qil, opa...

Onaning ko'ngli tinchidi. Yotish vaqti ham bo'ldi. Ko'zi endi uyquga ketgan edi, qandaydir shitirlagan ovoz eshitildi. Zaynab opa ko'zini ochdi va Saodatning turib sekin deraza tomon borayotganini ko'rdi. Oyning ko'kimtir nuri qizning boshi va yelkalarigacha yoritib turardi. Saodat bezovtalanib onasiga qaradi, so'ngra sekingina deraza oldiga bordi-da, tizzasini qo'llari orasiga olib sukut saqlab o'tiraverdi. Aftidan, u nimalarnidir o'ylayotganday asabiylashib, ko'ksiga tushib turgan sochlarini yulqib tortardi.

«Nega uxlay olmayapti?» – onaning yuragi yana xavotirdan zirqiray boshladi.

Saodat deraza oynalariga yaqinroq o'tirib, tog'yon bag'rida ishlayotgan traktor chiroqlarining

ahyon-ahyonda yonib o'chayotganini tomosha qilib o'tirdi. Uzoqdan eshitalayotgan motorlarning guvilashiga zavq bilan quloq solardi. Traktorlar go'yo yaqin atrofda ishlayotgandek ularning shovqini goh yaqinlashar, goh qiz diqqatini o'ziga jalb etgan-day uzoqlarga ketib qolardi.

«Traktorga quloq solyapti», – o'zicha o'yladi Zaynab opa va u ham doim shu guvillagan ovozni eshitadigan bo'ldi. Uning qizi ham o'sha yerda, dala-da ishlaydi, Saodat uyda bo'lmagan paytlarda esa ona shu guvillagan tovushni eshitib, ko'ngli biroz tinchiganday bo'ladi. Ha, qizi deraza oldida behuda o'tirgani yo'q. U butun vujudi bilan o'sha yerda, traktorlar zo'r berib shudgor qilayotgan yerda o'tirardi. Buni Zaynab opa yaxshi sezardi.

Saodat uzoqdagi chiroqlarga boqib turar ekan, nazarida o'tkir plug tishlari qo'riq yer qatlamlarini qiya qilib, mayin tuproqlarni taram-taram ag'darib borayotganini ko'rib turganday bo'ldi. Qachonlardan beri inson qo'li tegmagan edi bu yerlarga.

Mana endi ular Qosimjon bilan birga inson qadami yetmagan, qarovsiz yerga birinchi bo'lib jon kiritmoqdalar. Endi bu yerda ekinlar boshhoqlaydi. Hademay yo'llar tushadi. Qadimda ko'chmanchilar ko'chib yuradigan «Eski ko'chmanchi» vodiysidagi tog' oralig'ida uylar qad ko'taradi, shunda odamlarimiz kelgan kishilarga faxrlanib: «Mana shu daladan o'tsangiz molxonani ko'rasiz, undan narida ko'cha bor, xuddi ana shu yer bizning kolxoz bo'ladi» deyishadigan bo'ladi. «Ha, buning hammasini o'z qo'limiz bilan yaratganmiz!» o'ylardi Saodat ko'ngli quvonchga to'lib. Axir, bu chinakam baxt emasmi, butun hayotingni unga bag'ishlasang arzimaydimi?!

Yorqin quyosh ostida jimirlab yotgan ko'kimtir shudgor uning ko'z o'ngidan o'tdi. Saodat ana shu iliq bug' bilan to'yib-to'yib nafas olardi. Yerning namiqib anqigan hidi uni o'ziga chorlardi. Oh, qanday yoqimli...

O'tloqning narigi boshiga borib qaytishda Saodat tezda plug richaglarini almashtiradi. Oynadek yaraqlagan lemex tishlari yer bag'ridan ko'tariladi. Ularning har birida quyosh nuri akslanib turardi.

Traktorni qaytara turib, Qosimjon unga qarab kulib qo'yardi. Saodat esa:

– Bo'sh kelma, Qosimjon! Bugun birinchilikni olamiz! Bo'sh kelma!..

«Qosimjon... uchrashganimiz qanday yaxshi bo'ldi, birga ishlayapmiz! Men dunyoning narigi burchiga bo'lsa ham orqangdan borishga tayyorman», – shivirlardi Saodat o'zicha.

Zaynab opaning ko'ngli xavotirda edi. Nima qilarini, qiziga nima deyishini bilmay og'ir xo'rsinib, ikkinchi yonboshiga o'girilib yotdi. Saodat seskanib ketdi. Ancha vaqtgacha gapirmay jimgina o'tirdi, so'ng onasi tomon bir qarab oldi-da, ohistagina karavot oldiga keldi-da, yotdi. Biroq qiz ham, ona ham uxlay olmadi. Ularning har biri o'z xayollari bilan band edi.

Zaynab opa qizining bo'yga yetib qolganini va uning kelgusi taqdiri haqida harakat qilish zarurligini o'ylardi. Agar o'z ovulimizdan biror munosib yigit topilsa, u vaqtda qizi doimo o'z qanoti ostida bo'lardi. Agar kuyov yolg'iz bo'lsa yana yaxshi – ichkuyov qilib olardi. Qiz, hatto sep tayyor ekani-dan hali xabarsiz edi. Turli xil kigizlar tayyor, faqat chodir sotib olish qolgan edi.

Saodat esa Qosimjon haqida, u bilan birinchi uchrashganlari haqida o'ylardi. O'sha kezlarda ular bir agregatda ishlashar edi. Har gal ham traktor to'xtaganda Qosimjon uning oldiga kelib so'rardi:

– Sen charchamadingmi, Saodat? Biroz damingni ol.

«Nega muncha menga yopishib oldi u? – jahli chiqib derdi Saodat. – Nima, men yosh bolamanmi?» Agar Qosimjon undan ahvol so'ramasa, Saodat yana achchiqlanardi: «Nega u biron narsa demaydi? Xafa bo'ldimi yoki men uning joniga tegdimmi?»

Kunlardan birida ular qo'shni chegaraga yaqin joydagi eng baland qoyaga chiqmoqchi bo'lishdi. Saodat o'sha kunni hech qachon unutmaydi. Tik qoyaga ko'tarilish qancha qiyin bo'lmasin, lekin ular charchashni ham unutib, to'xtamasdan nima bo'lsa ham cho'qqiga chiqib olish uchun qat'iy ahd qildilar. Ikkovlari ham u yerda bir-birlariga qandaydir muhim narsa aytish haqida o'ylardilar. Axir bu yerda ularning so'zlarini hech kim eshitmasdi-da: bu yaqin orada ulardan boshqa biror tirik jon yo'q. Biroq cho'qqiga chiqib olganlaridan keyin ham ulardan birontasi ko'nglidagini ochiq aytishga botinolmadi. Faqat qaytib tushayotganlarida Saodat to'satdan sirg'anib ketdi, Qosimjon uni mahkam tutib qolib, o'pib olmoqchi bo'lib intildi, ammo bu safar Saodatning jahli chiqmadi. U hech qachon o'zini shunday baxtli his etmagan edi.

* * *

Zaynab opa lang ochilgan eshik yondoriga suyanganicha uyning ichkarisiga qarab turardi. Uning harakatsiz bosh egib turishidan, taajjubla-

nib xiyol ko'tarilgan qoshlari va bir-biriga botib ketgan lablaridan sukut saqlab, umidsizlikka berilayotgani sezilib turardi.

U biror qo'rqinchli narsani kutayotganday os-tonaga qadam tashlashga botinmay turdi yoki nimanidir esladi. Balki tog'dan shamol olib kelayotgan shovqin-suronga quloq solayotgandir. Ko'ylagining keng va uzun yengi shalvirab osilib turardi. Yonida esa paqirdagi suvlari chayqalib obkash yotardi. Zaynab opa hozirgina ariqdan suv olib qaytgan edi. Zaynab opa u yerga borib Saodatning erga chiqqanini eshitib kelgandi. Ona qalbi chuqur iztirobga to'lgan. Endi u huvillagan uyda yakka-yu, yolg'iz. Uning uchun hamma narsa muhayyo, biroq qizining ketib qolishi bilan butun orzu-umidlari havoga uchganday bo'ldi.

Agar Toqoy akaning qaylig'i Jiydagul kelmaganida Zaynab opaning shu zaylda qancha turishini kim bilsin. Jiydagulni ko'rishi bilan Zaynab opa vaysab ketdi:

– Mana, qiz zoti qanaqa ekan? Oh, sho'rim qursin. Xudo mening nasibamni qiydi, o'g'il bermadi. O'g'il bo'lganda o'z uyini tashlab ketmay, balki qallig'ini yetaklab kelarmidi.

Jiydagul nimjongina va hamisha mo'min-mu-loyim, hozir esa butunlay boshqacha bo'lib qolgan bu xotinga qo'rqinch bilan qarab turardi.

– Saodat meni sharmanda qildi! – deyardi Zaynab opa gap orasida. – Qochqin kishidek izzat-ikromsiz ismi-rasmini qilib uzatilmasdan bir darbadarning orqasidan ergashib ketdi. U Saodatni allaqayoqlarga olib ketadi, ko'rmay ham qolaman.

– Qiziqsiz, Zaynab opa, qizingiz uzoqda emas, shu yerda-ku! – deb Saodatning yonini olardi Jiydagul.

– Bas qil! Mening shu ahvolga tushishimga sizlar ham aybdorsizlar. Uning MTSga borishiga sening Toqoying sabab bo'ldi. Men bo'lsam go'llik qilib, erimning ukasi deb uning gaplariga ishonibman. Bor ayt, agar akasining xotirasi va urug'imizning sha'ni unga qadrli bo'lsa, Saodatni yo'ldan qaytar-sin. Bor!

Shu kuniyoq Toqoy aka odatga ko'ra xotinini Zaynab opani chaqirib kelishga yubordi.

Toqoy aka egachisini kutib, kigiz ustiga to'shal-gan po'stak ustida qovog'ini solib o'tirardi. Barcha oila a'zolari ham u bilan birga o'tirardi. Uy issiq edi. Qozonda go'sht, stol ustida esa samovar qay-nardi!

– Hammasidan xabarim bor, Zaynab, – gap boshladi Toqoy, hurmat bilan unga piyoladagi choyni uzatayotib. – Sen uchun o'zim ham xijolat tortyapman. Agar Saodat ahmoqlik qilgan bo'lsa, men hoziroq otni egarlab, sochlaridan sudrab bu yerga olib kelaman! – cholning ko'zlari g'azabdan chaqnar edi. – Ammo men bunday qilmayman. Undan ko'ra mening qo'llarim uzilib tushsin. «Eski ko'chmanchi»dagi yerlar ko'pdan beri sening qi-zingga o'xshash odamlarni kutardi. Zaynab, men seni tinchlantirishga va ko'ndirishga harakat qilmoqchi emasman. Lekin bir narsani eslata-man. – Toqoy tilining ostiga nosvoy tashlab oldi va qoramtir mo'ylovini o'ychan silab qo'ydi. – Hozir «Eski ko'chmanchi» yerlari ochilmoqda. O'zing bi-lasan-ku, bir vaqtlar biz bu ishni uddalay olmagan edik. O'sha vaqtda biz bu pastqam yerlarni oxiri bir kun o'zlashtiramiz, deb o'ylashga ham botina olmagan edik. Boylar bizni siqib, oxiri ana shu «Eski ko'chmanchi» yerlariga haydab yuborishgan

edi. U joylarda yerni haydash ham, sug'orish ham noqulay edi.

Esingdami, o'shanda akamni sevib qolib, u bilan bu yerga qochib kelganlaring. Ochlikdan o'lmaslik uchun, hatto mana shu po'stakdan ham katta bo'lmagan yerni haydashga qaror qilgan edik. To'g'ri aytasan, yerni qanday tozalaganimiz, toshlarni qo'lda ko'tarib tashiganimiz, tog' yonidan ariq qaziganimiz va «Ilon qoyasidan» suv ko'tarilib bu ariqqa chiqmagani yodingdami?

Shularni eslaysanmi, Zaynab? Axir quruq qo'l bilan qoyalarni ag'darib bo'larmidi? Mehnatimiz zoye ketib, ekinlar qurib qoldi. Sen o'shanda qanday yig'laganingni eslaysanmi, hatto biz erkaklar ham ko'z yoshlarimizni zo'rg'a tutib turgan edik. O'shanda biz «Eski ko'chmanchi» yerlaridan kaftdek qismini ham ishlay olmagan edik. Lekin bizga ko'p yer kerakmidi? Faqat ochlikdan o'lmaslik uchun... Endi esa bizning bolalarimiz «Eski ko'chmanchi»ni o'zlashtirishga bel bog'ladilar. Agar sen ularni hozir nimalar qilayotganini ko'rganingda edi... Ular zo'r ishonch bilan ishlayapti. Ularda bilim bor, mashina bor... Hademay g'allamiz daryo bo'lib oqadi.

Eh, Zaynab, yoshligingda o'z sevgan kishing uchun har qanday qiyinchiliklarga duch kelgan-san. Shunday ekan, nima uchun sening qizing o'z sevgani bilan turmush qurishga va u bilan birga mehnat qilishga haqli emas ekan, a?

Zaynab opa jim turardi.

– Sen aqlli xotinsan, – davom etardi Toqoy, – tushunishing kerak. Saodat shunday qilmasdan iloji yo'q edi. Kuyoving Qosimjon esa ota-onasiz darba-

dar emas, ajoyib yigit, brigadada birinchi traktorchi. Uning ota-onalari shaharda yashaydi. Ularni juda yaxshi, hurmatli kishilar deyishadi. Saodatga kelsak, u onasini unutib ketadiganlardan emas. Yakshanba kuni ular senikiga kelishadi, kuzda esa sen odat bo'yicha yo'l ochar qilasan. To'yni bo'lsa birinchi hosil yig'ilib, ular yangi uyga ko'chib kirgan kuni qilamiz.

Toqoy aka nima degan bo'lsa Zaynab opa jimgina o'tirib tingladi. Keyin o'rnidan turib eshik tomon yo'l oldi. U bunga rozi bo'ldimi, yo'qmi, hech kim tushunmadi.

Toqoy aka mehmonni kuzatishga chiqdi. Tashqarida shunday qattiq yomg'ir yog'ayotgan ediki, hatto, tog'lar ham, daraxtlar ham, nariroqdagi uy-
lar ham ko'rinmasdi. Hamma narsa suvli tuman bilan qoplanib olgan edi.

– Eh-he, hamma yoqni qoplab olibdi-yu! Ana ko'rasan, bu oq yomg'ir kamida ikki-uch kun to'xtovsiz yog'adi...

– Oq yomg'ir deysanmi? – past ovoz bilan so'radi Zaynab opa va javobini ham kutmasdan ketib qoldi.

* * *

Zaynab opa uyga kirib kelar ekan, xayol seliga cho'mganicha burchakka kelib o'tirdi va yomg'ir tomchilari oqib tushayotgan derazaga qaradi.

– Oq yomg'ir! – shivirladi u allanarsani eslaganday. Zaynab opa yo'lda kelayotiboq, Toqoy har holda haq degan xulosaga kelgandi. Lekin u uyining ostonasiga qadam qo'yishi bilan, qo'llari shalvirab, yuragi muzlab ketdi va yana o'zini yolg'iz his eta boshladi. Biror ro'zg'or ishlari bilan band bo'lmoq-

chi bo'ldi-yu, lekin, yuragiga hech narsa sig'madi. U har vaqt nimadir yetishmayotganligini o'ylardi. Lekin uning nima ekanligiga sira tushuna olmasdi.

Nihoyat u buni topdi: odatdagidek tog' tarafdin kelayotgan motorlarning ovozi eshitilmas edi. Har doim onani traktorlarning ovozi tinchlantirardi, chunki bu ovoz sevimli qizi bilan, uning kelajagi bilan bog'liq edi. Zaynab opa xavotirlanardi: «Traktorlar jim, oq yomg'irning ikki-uch kun yog'adiganday shashti bor. U bechoralar palatkalarda nima bo'ldi ekan? Nam, sovuq, pechkaga yo'q». Uning yosh kelin-kuyovlarga rahmi keldi. Axir ular chilla-lik-ku, tezroq yakshanba kela qolsa edi.

Zaynab opa barmoqlari bilan yakshanbagacha necha kun qolganini sanadi. To'rt kun! Qanday uzoq! U tezroq Saodat va Qosimjonni ko'rgisi keldi. Biroz o'tirgach, keskin o'rnidan turdi-da, sandiqdagi oq surpni olib, erkaklar kiyadigan ko'ylak bichdi. So'ng pechkaga o't yoqdi. Xonada darrov hamma narsa saranjom bo'ldi. Go'sht pishguncha Zaynab opa mashinada ko'ylak tikib bo'layozdi. Endi u qo'l qovushtirib o'tirmasdan bo'g'irsoq qovurilayotgan qozon oldida o'ralashib qoldi. Olovdan qizib ketgan yuzlari qip-qizil bo'lib, mayda ter tomchilari bilan qoplandi. Biror yaxshilikni kutayotgandek ko'zlari quvonch bilan porlardi. Aftidan u katta bayramga tayyorlanayotganday edi. Ha, haqiqatan ham shunday. U hoziroq «Eski ko'chmanchi»ga borishga qaror qildi. Tayyorlanib bo'lgandan so'ng, Zaynab opa Saodatning sepi uchun asrab qo'yan gulli shol ro'molni olib keldi-da, ko'ylak bilan birga qo'shib xurjunning bir ko'ziga soldi, uning ikkinchi ko'zini esa go'sht va

bo'g'irsoq bilan to'ldirdi. Endi ketaverish mumkin edi, lekin u o'ylanib qoldi – erga tekkan qizirikiga taklif qilinmasdan borish yarashmasa kerak. Toqoy kuzgacha kutishni maslahat bergan edi. Lekin bu nihoyatda uzoq muddat. To'g'ri, Saodat va Qosimjon yakshanba kuni kelishadi. Ammo yakshanbagacha hali to'rt kun bor... U esa o'z bolalarini va «Eski ko'chmanchi»da nimalar qilinayotganini hoziroq o'z ko'zi bilan ko'rgisi kelardi. Bordi-yu, uni kulgi qilishsa-chi? «Nima deb o'ylashsa o'ylashaversin, baribir boraman».

Zaynab opa yangi shoyi ko'ylagini, mahsi-kalishini, sevgan choponini kiyib, xurjunini yelkasi-ga tashladi-da, boshiga katta qanorni yopinib uyidan chiqdi. Tashqarida bo'lsa oq yomg'ir yog'ayotgan edi.

* * *

Kulrang tuman aralash yomg'irda so'qmoq bo'ylab ot ustida xotin kishi sekin yurib borardi. Yer dengizi haydalib tashlangan, katta ariqlar qazilgan, yomg'ir bilan yuvilib, yer qobig'ini sekin-ashta yorib yashil o'simlik – birinchi bahorgi bug'doy unib chiqmoqda. «Eski ko'chmanchi» yerlari tanib bo'lmas darajada o'zgargan. Hosil olish mushkul bo'lgan bir parcha yer qayerda edi? Suv chiqarib bo'lmagan ariq qayoqda qoldi?..

Zaynab opa otdan tushib, yonidagi toshga o'tirdi-da, yig'lay boshladi. Biroq, endigi ko'z yoshlar o'z farzandlarining faxri uchun, ularning ajoyib katta ishlarini ko'rib quvonch hislariga to'lgan onaning ko'z yoshlari edi.

1954-yil

Asil Rashidov tarjimasi

BAYDAMTOL SOHILLARIDA

I

Kutilmaganda yomg'ir quyib berdi. Bir zumda paydo bo'lgan loyqa sel chuqur jarliklarni yuvib, kekxa archalarni tag-tomiri bilan qo'porib, yo'lida-gi toshlarni surib-supurib, daralar osha sharqirab oqardi. Dahshatli bu oqim ana shunday shiddat bilan borib, Baydamtolga qo'shildirdi.

Pishqirib, quturib oqayotgan daryo o'zini qo'yish-ga joy topolmay, dara bo'ylab shovqin solardi. Qosh qorayib qolgan bo'lsa-da, ahyon-ahyonda o'rkach-o'rkach vahimali qora to'lqinlarning jon-jahdi bilan qirg'oq tomon tashlanishini ko'rish mumkin edi. Shiddatkor to'lqinlar kuch bilan toshlarga urilar va parcha-parcha bo'lib, yana shovullaganicha qaytib ketardi.

Yana sal o'tmay suv bilan qoya to'qnashib, dara-ni gulduros ovozlari qoplab olardi. To'lqinlar sig'ish-mayotganday bir-birining ustiga mingashardi. Goho-goho ayg'ir kabi olishib, osmonga sapchishardi. Daryo tepasidagi po'lat simga osib qo'ygan lyulkani hozir uzib ketayotganday tuyulardi.

To'lqinlanib oqayotgan daryo tepasidagi ulkan qora qoyalar qovoqlarini solib hech narsa bilan ishi bo'lmaganday e'tiborsiz turishardi.

Unchalik katta bo'lmagan hovlida it g'ingshirdi. Qorong'i deraza ostiga o'tirib olgan kuchuk, yelkasi-ni yalab ketayotgan achchiq sovuq iztirobidan bo'lsa kerak, tobora qattiqroq uvillardi. Shamol uning ovozinu baland daralar osha uzoq-uzoqlarga olib ketardi.

Asya uxlay olmadi. Ayniqsa, chaqmoq chaq-qib, go'yo birov deraza ostiga kelib gugurt chaq-qandek, bir zumda hamma yoq yorishib ketar,

yomg'ir seli oqib tushayotgan oyna ortidan uvadaga o'xshagan sur bulutlar mo'ralaganda ko'ziga alvasti ko'ringanday, uning yuragi orqasiga tortib ketardi. Ular, hatto Asyaning ko'ziga oynani chertayotgandek bo'lib tuyulardi. Asya qo'rqqanidan qo'lidagi ochiq kitobni ko'ksiga bosdi. Vahima ichida ko'zini yumdi-da, nafas chiqarmay tashqariga sekin quloq soldi.

Devorning shunday orqasida gidrotexnik Bektemirning oilasi yashardi. U yoqdan onda-sonda gangir-gungur gapirishgan va yo'talgan ovoz eshitilib turardi. Bu Bektemirning otasi kekxa Asilboyning sharpasi edi. U obdan azob chekar, aftidan bugun cholning suyaklari yana qaqshab og'rib azob berayotganga o'xshaydi. U kuchukni bir necha bor baqirib-chaqirib so'kib oldi:

– Ket, yo'qol, Boykuren, yo'qol bu yerdan! Ovozini o'chir, kasofat, o'lgini kelyaptimi? O'chir ovozingni!

So'ng Asilboy Asya yotgan xona eshigiga yaqinlab keldi-da, yo'talganicha jahl bilan gapira boshladi:

– Hali ham yotmadingmi, Asya? Chirog'ing hamon yonib turibdi, dam olsang bo'lmaydimi, qizim? Kitobni o'qishga keyin ham vaqt topilar, yo qo'rqqaysanmi?

– Yo'g'-ye, otajon! Siz tashvishlanmang, yotib uxlayvering, issiqroq o'ranib oling, – dedi Asya.

– Qani endi uyqu kelsa?! Yomg'ir ham jonga tegdi, yer yutgur kuchukning ovozi aytmay-sanmi, dard ustiga chipqon bo'ldi...

Orqadan xunob bo'lib gapirayotgan kelinining ovozi eshitildi:

– Voy xudo-yey, jimgina yota qolmadi bu chol, axir bolani uyg'otib yuborasiz-ku?! It bilan nima ishingiz bor, akillab-akillab o'zi jimib qoladi!..

Ammo qulog'i og'irlashib qolgan Asilboy bu gaplardan keyin ham tinchimadi. U to'shaklarini qaytadan tuzatayotib yana qattiqroq g'o'ldirab gapirdi:

– Ey xudo, o'zing panohingda asra! Nahotki falokat yuz bersa! Baydamtolning quturib oqayotganini qarang! Lyulkani simdan uzib ketguday bo'lsami, qidirib topib bo'psan. Xudo, muncha qahring kelmasa, voy belim, belginam sinib ketyapti!

Ertalab quyosh tog'lar orasidan tig' urishi bilan oq, Bektemir otni egarlab, dara tomon yo'l oldi. U tog'dagi yirtqichlar yuradigan so'qmoqqa qo'yib kelingan qopqonni tungi suv oqimi olib ketmadimikan, deb u yerga ertaroq yetib borishga shoshilardi.

Yomg'ir ham tinib qoldi, ammo suvga botgan kigizdek og'ir bulutlar yer ustida muallaq osilib turardi. Bir kechadayoq cho'qqilarni va tizma tog'larni qoplab olgan oppoq qor ko'kish tortib erib yotgan edi. Qor uyumlari oralab daradan esayotgan achchiq izg'irin kishi badanini junjiktirardi. Yer bag'irlab yotgan o't-o'lanlar va butalar suvga botgan boshlarini silkitib-qoqib, qaddilarini rostlayotgan edilar.

So'qmoq yo'l sirpanchiq bo'lgani uchun Bektemir otini sekin yo'rttirib borardi. U ot jilovini bo'sh qo'yib yuborib, o'z ishlari haqida xayol surib ketdi. Kutilmaganda ot taqqa to'xtab qoldi, «chu-chu»lab haydasa ham o'rnidan qo'zg'almasdi. «Bu nimasi bo'ldi, biron narsani sezyaptimi?» – o'yladi Bektemir va chor atrofga nazar tashladi... So'qmoqdan bir necha qadam narida bir odam yotar edi. Bektemir bu tasodifdan lol bo'lib, turgan joyida qotib

qoldi. U odam jarlik ostida, suvning kovlab ketgan yerida yer quchoqlab yotardi. Boshida va kurtkasi-ning yirtig'idan ko'rinib turgan qo'lida qotib qolgan qon izlari bor edi.

«Tirikmi yo o'likmi?» – Bektemir otdan tushmay ehtiyotlik bilan yaqinroq kelib: «Bu kim bo'ldi ekan?» – deya qaradi.

Baydamtolda hech kim yashamaydi, bu yaqin o'rtada qishloq ham yo'q. To'g'ri, ba'zan ovchilar kelib turishadi, ularning hammasi tanish kishilar bo'lib, har gal kelganlarida ov haqida Bektemir bilan maslahatlashish uchun, albatta, gidrologiya punktiga tushishadi. Bu odam esa ovchiga ham o'xshamaydi. Yana sochini ham shaharliklarnikiga o'xshatib oldirgan, kiyimlari yoqqa botgan, bilagida soati...

Bektemir unga sinchiklab qaradi. Bu kishining butun tun bo'yi yomg'ir ostida qolib ketgani ko'rinib turardi. Gavdasining yarmini jarlikdan oqib tushayotgan loyqa suv ko'mib yuborgan. Ko'rinishidan yosh yigitga o'xshaydi. Kiyimining tizzasi va tirsagidan yirilganiga qaraganda u qattiq olishgan, yuqoriga emaklab chiqishga intilgan. U hozir ham jarlik tubidan xuddi emaklab chiqayotgandek bo'lib yotibdi: o'ng qo'li oldinga uzatilgan, barmoqlari toshni timdalab-tirmashganicha turibdi. Qayerdan va qaysi tomondan keldi ekan u? Buni aniqlash mushkul – yomg'ir izlarni yuvib ketgan.

Shu mahal yotgan odam kutilmaganda qo'zg'alib, sekingina ingradi.

«Xayriyat tirik ekan hali!» – sevinib ketdi Bektemir va otdan sakrab tushib, uning qo'lini ushladi.

– Hoy o'rtoq, menga qara!

Ammo u javob bermasdi. Bektemir mashaqqat bilan uni chalqancha yotqizdi, yoqalarini yechib, ko'kragiga qo'lini qo'ydi. Yuragi hali urib turardi. Bektemir uning kissalarini kavlab ko'rdi, komso-mol biletidan boshqa hech narsa topmadi. Biletning suvga botgan varaqlari bir-biriga yopishib, siyohlari yoyilib ketgan edi. Bektemir quyidagi uch so'zni o'qiy oldi, xolos: «...Aliyev Nurbek... 1930...»

– Qiziq! – boshini chayqadi Bektemir. So'ng Nurbekni egarga beozor o'ngarib olish uchun otni qulayroq joyga yetaklab keldi.

II

«Penitsillin tugayapti, nima qilish kerak?» – Nurbekning bu yerda eshitgan birinchi so'zi shu bo'ldi. Bu so'zlar xuddi uzoqda gapirilgandek qulog'iga arang chalindi. Ammo bu so'zlarni kim so'zladi, u kimga tegishli, buni Nurbek anglamasdi. U har qancha urinsa ham ko'zini ocholmadi, majoli qurib, o'zini allaqanday zulmat ichiga qulab tushgandek his etdi.

Keyinroq Nurbek kimdir og'ziga suv quyayotgani ni sezdi. Og'zidan oqib tushayotgan muzdek suv uning qo'yniga tushganda u sekin ko'zini ochdi. Bu safar u, kimdir birov boshida engashib turib:

– Qarang, Asilboy ota, ko'zini ochdi! – deganini aniq eshitayotgan edi.

Nurbek gapirayotgan kishi yo qiz bola yoki yosh juvon ekanini ovozidan bildi. Biroq shunda ham uning yuzini ko'rmasdi: ko'z oldini tumandek qorong'ilik qoplab olgan, hech narsa ko'rinmasdi. «Bu ehtimol tushim bo'lsa kerak», – o'yladi Nurbek. Shu payt ikkinchi bir kishi gapga aralashdi, u har holda keksaroq ko'rinardi.

– Ha, qizim, u yana hayotga qaytdi! – dedi-da, yengil tortib nafas oldi. – Sen savob ish qilding, Asya! Mana buni xudoning qudrati-yu, dorining ko'magi deydilar!

Ular yana nimalar haqidadir pichirlashib gapirdilar-da, so'ng chiqib ketishdi. Chol eshikni ehtiyotlik bilan yoparkan:

– Damini olsin, bechora! – dedi.

Asta-sekin bemorning ko'z oldi ravshanlasha boshladi. Nurbek unchalik katta bo'lmagan, yangi oqlangan ozoda xonaga hayron bo'lib ko'z yugurtirib chiqdi. U qanday qilib bu yerga kelib qolganini bilmasdi, lekin xonada biron madaniyatli kishi yashashini darrov sezdi. Javonlarda tartib bilan terib qo'yilgan kitoblar, stol ustida esa allanimalar yozilgan qog'oz taxlog'liq turardi. Burchakdagi shkafda Nurbekka notanish bo'lgan qandaydir priborlar qo'yilgan. Devorda alpinistlarning ko'zoynagi osig'liq turibdi. Asta egilib deraza tomon qaragan edi, ko'zi tumbochka ustidagi oyna va ko'pchilik bo'lib oldirilgan suratga tushdi. Suratning tepasiga «Geografiya fakulteti» degan so'zlar yozilgan. Derazadan tog' cho'qqilari, moviy osmonning bir parchasi ko'zga tashlanib turardi. Qayerdadir yonginasida, go'yo uyning yonboshida daryo to'xtovsiz shovullab turardi.

– Hech narsani eslolmayman! – pichirladi Nurbek va oynaga tikilganicha qarab qoldi. Ranglari siniqib, yuzlari ichiga cho'kib ketgan, ko'pdan beri soqol-mo'yloviga ustara tegmagan, boshi bint bilan o'rab bog'langan kishi karavotda yotgan bo'yicha oynadan unga tikilib qarab turardi.

– A-a! – baqirdi Nurbek. Uning yuzlari og'riq va dahshatdan o'zgarib ketgan edi. Go'yo u qandaydir

jirkanch va vahshiy bir qiyofani ko'rgandek bo'ldi. Nurbek qo'li bilan yuzlarini bekitib, ingraganicha teskari o'girilib yotdi. Eshik ochilganda esa qo'rquvdan cho'chib ketib, qo'llarini yuzidan oldi. Xonaga uzun sochlarini orqasiga tugib olgan, egni-da chang'ichilar kostyumi va oyog'iga qalin charm-li tog' botinkasi kiyib olgan bir qiz kirib keldi.

– Qalay, durustmisiz? – oddiy bir ohangda bemordan hol-ahvol so'radi va qo'lidagi choynakni stolga qo'ydi. Nurbek qip-qizarib ketdi. Yoningda qiz bola tursa-yu, yigit bo'la turib karavotda yalpayib yotsang, qiziq tuyular ekan. U turishga harakat qilib ko'rdi.

– Siz nima qilyapsiz?! Yoting, turish mumkin emas, sizga!

Nurbek qizga javob bermoqchi edi, lekin ulgura olmadi, qovurg'asi tagida qattiq sanchiq turib, kutilmaganda nafasi bo'g'ilib, yo'tal tutib qoldi. Nurbek ikki bukilib, ko'kragini changallaganicha xirillab yotgan edi. Qiz qo'rqib ketganidan nima qilishini bilmay, xonada gir aylanardi. Oxiri, kelib Nurbekning boshini tutdi. Yo'tal to'xtagach, yengil nafas olib, bemorning manglayini sochiq bilan arta boshladi.

– O'pkangiz qattiq shamollagan. Siz o'zingizni ehtiyot qilishingiz kerak. Kechadan beri hushsiz yotibsiz. Haroratingiz ham baland. Bugun ham o'ttiz to'qqiz.

* * *

Yoting... Bu yerda o'zingizni uyingizdagidek his etavering... Men bo'lsam, radiobudkada bir necha daqiqa aylanib qolibman...

Nurbek yo'taldan so'ng ham o'ziga kelmadi, qizga nimani aytishni, nima deb javob qaytarish-

ni bilmay, xijolat tortib dovdiragancha qarab turardi, xolos. Erkaklarga o'xshash kiyinib olgan bu qiz negadir daqiqa sayin unga yaqinroq va tanishroq bo'lib tuyular, go'yo Nurbek uni ko'pdan beri ko'rib yurgandek edi. U qorachadan kelgan, oddiy qirg'iz qizi edi. Uning yumaloq yuzi, chiroyli keng peshonasi tog' shamoli va quyoshdan pishgan edi. Taranglashgan qalin lablari hozir kulib yuborayotganday, hamisha mayin tabassum bilan balqib turardi. Bularning hammasi kishida bolalarcha soddalik va ezgulik tug'dirardi. Faqat uning ko'zlaridan jiddiylilik va o'ychanlikni sezib olish mumkin edi. U unchalik katta bo'lmagan semiz va baquvvat qo'llari bilan ko'rpani tuzatib, Nurbekning oyoqlarini yaxshilab o'rab qo'ydi.

– Karavot qisqaroq, yostiqni balandroq qo'yib beraymi?

– Yo'q, yo'q, tashvishlanmang... Kechirasiz, singilcham, men hozir qayerda yotibman?

Qiz ajablanib, qoshlarini chimirdi.

– Bu yer gidrologiya punkti!

– Gidrologiya punkti deysizmi?

– Ha! Siz Baydamtol daryosi haqida eshitgandirsiz? Sizni Bektemir og'a topdi. Siz uni taniysizmi?

– Yo'q, eslayolmayman!..

– U bizning gidrotexnigimiz.

– Bu yerda odam yashaydimi?

– Ha, yashaydi. Lekin juda ozmiz – Bektemir og'aning oilasi va men, xolos.

– Siz bu yerda ishlaysizmi?

– Ha, gidrologman.

– Menga qilgan yaxshiliklaringiz uchun rahmat, singlim, biroq... – Nurbek gapirolmay tutilib

qoldi. So'ngra sir boy bermay, so'radi: – Sizning ismingiz nima?

– Asya. Sizning nomingiz – Nurbek-a, shunday emasmi? Siz Baydamtolga biron-bir muhim ish bilan kelgan bo'lsangiz kerak?

Nurbek Asyaning so'zlariga javob bermadi. Teskari qarab boshini ko'rpaga o'rab oldi, lekin shu zahotiy oq ko'rpani irg'itib tashlab, qizga ho'mrayib qaragan holda.

– Men jinoyatchiman! – dedi.

Asya qo'lidagi choynakni sekin yerga qo'ydi.

– Siz jinoyatchi?! Qanday jinoyatchi, qanaqasiga? Demak, siz qochib kelib, tog'da bekinib yotib-sizmi?!

– Ha, singlim! Siz odamni qutqardik deb o'ylarsiz... Bu to'g'ri, mening o'rnimda boshqa har qanday kishi bo'lganda ham umrining oxirigacha o'zini sizdan qarzdor deb bilardi... Ammo, men domdaraksiz yo'qolib ketganimda, agar toshqin daryo mening suyaklarimni uzoq-uzoqlarga oqizib ketganida, men o'zimning mana shu achchiq taqdirimdan juda xursand bo'lardim.

Asyani qo'rquv bosgan edi, lekin u o'zini darrov qo'lga olib, bemorni tezroq tinchitishga harakat qildi.

– Qo'ying, tinchlaning. Siz hayajonlanmasligingiz kerak. O'ringizdan qo'zg'almang!

– Ketmang, singlim! Sizdan o'tinib so'rayman, gaplarimga quloq soling! – aftidan u Asyani o'zining gaplarini eshitmay ketib qolishidan qo'rqardi. – To'xtang, Asya, men sizga hammasini aytib bera-man yashirmasdan...

III

Ilk bahor kunlaridan birida Nurbek zavod darvozasidan tashqariga chiqdi, bo'ynidagi jundan to'qilgan sharfini olib cho'ntagiga soldi-da, keng yelkalarini rostlab, ko'kragini to'ldirib-to'ldirib chuqur nafas ola boshladi. U ko'rish mumkin bo'lgan hamma narsaga: ko'chalarni, zavod korpuslarini, havo va parklarni – jamiki narsaga quvonch bilan nazar tashlardi.

Nurbek bo'ychan, kelishgan yigit edi, hozir ham boshini yuqori ko'tarib, lablarini qisib atrofga mag'rur boqib turishi o'tkinchilarning ko'ziga, ayniqsa, yaqqol tashlanib turardi.

U, ayniqsa, bugun bahorning yaqinlab kelayotganini yaxshi his qilayotgan edi. Havo nam va yopishqoq osmon sarg'ish bulutlar bilan qoplanib, quyosh ko'rinmayotgan bo'lsa ham asfaltlarda qorlar erib ketayotgan edi, pastqam o'tloqlardan esa suvlar jildirab oqib, ariqlarga borib quyilayotgan edi. Bahor darakchisi – o'rik, uning devorlar orqali ko'chalarga yoyilib ketgan shoxlaridagi to'lishgan kurtaklari nozik hid tarqatardi.

Nurbek trolleybusga o'tirdi. Uning bahor haqidagi o'y-xayollari hali tarqamagan. Yaqinlashib kelayotgan kunlar Nurbek uchun qiziqarli va alohida ahamiyatga ega. U qo'riq yerlarda tashkil etilgan olisdagi baland tog'li sovxozlarga mexanik bo'lib boradi. Zavod partiya tashkilotining sekretari uning xarakteristikasiga: «Malakali, aqlli mexanik, shuning uchun ham zavod partiya tashkiloti unga zavod ishonchini oqlashiga to'la ishonch bildiradi», deb yozgan edi.

Obkomning putyovkasi qo'lida, erta-indin klubda xayrlashish marosimi o'tkaziladi, unda qancha

iliq so'zlar, yaxshi istaklar aytiladi, musiqa, tansa, kulgi, qo'l siqishib ko'rishish, so'ngra... so'ngra... Bularning barini, qalbiga jo qilib olgan quvonchli voqealarning hammasini ta'riflab berish Nurbekka qiyin... Bir so'z bilan aytganda – oldinda yangi porloq hayot, yangi ish, yangi do'stlar!..

Nurbek qo'riq yerlarni zabt etuvchi shonli yoshlarimizning biri bo'lib tayinlanadi. U yerda, asrlar bo'yi odamzot qadami yetmagan tog' bag'irlarida ekinlar boshhoqlaydi, yo'llar yotqiziladi va shunda xalq: «Bu bizning ovulimiz, bizning maktabimiz, bizning ustaxonamiz...» deb faxr bilan tilga oladi. Nurbek bu haqda o'ylar ekan, uning qo'llari kuchga to'lib, hoziroq ishni boshlashga oshiqardi.

IV

Bahor tog'ga juda kechikib keldi. Shudgordan tashqari, sovxozda ishlar boshdan oshib yotgan edi. Texnikaga yoqilg'i keltirish, remont ustaxonasini jihozlash, uy, oshxona, hammom qurish va boshqa qanchadan-qancha ishlar. Axir yangi, kimsasiz yerda hammasi ham muhim, hammasi ham kerak. Birini qildingmi, orqasidan ikkinchisi, uchinchisi chiqaveradi. Biroq, mexanizatorlar shudgor qilib, ekin ekishni muhim va asosiysi deb hisoblar edilar.

Ma'lum bo'lishicha, bu kimsasiz, yovvoyi tog' oraliqlarini inson izmiga bo'ysundirish shuncha-ki yengil bir ish emas ekan. Ammo mavjud qiyinchiliklar Nurbekning ruhini tushira olmadi. U avvalgiday shoshib-pishgan, qizg'in va serg'ayratligicha qoldi. Bunga yana serzardalik, nima desa aytganini qildiradi oladigan kabi yangi xarakter xislatlari ham qo'shildi. U hamma ishni o'z qo'li bilan

bajarishni, o'z didiga o'tiradigan qilib ado etishni istardi. Agar, mabodo uning qo'l ostidagi kishilardan birontasi belgilangan topshiriqni bajara olmasa, u bundaylarga bo'sh kelmasdi: «Qanaqa odamsan! – baqirib berardi u, odatdagidek, – shu oddiy ishni ham uddalay olmayapsanmi?.. Senga o'xshaganlarni bu yerga kim yubora olishi mumkin... Qani nariroq tur, o'zim qilaman!»

Nurbek qanday ishga kirishmasin, uni albatta, oxiriga yetkazmasdan qo'ymasdi. Aftidan Nurbek-siz umuman biron ishni bajarish mumkin emasday tuyulardi. Qachon qarama, belini mahkam bog'laganicha chopib yuradi. Palatkalarni ham o'zi buzib, buldozerlarni o'zi boshqarib boradi, tog'lardan ko'chib tushgan qor uyumlarini kurab, ustaxonadagi stanoklarni ham o'zi montaj qiladi...

Faqat yomg'ir uzoqqa cho'zilib, ishga chiqmay palatkalarga kirib olingan paytda uning boshiga birdan g'amgin o'ylar kelardi. Unga shu narsa qorong'i edi: nega u hanuzga qadar biron kishi bilan yaqindan aloqa bog'layolmadi, nega uning bermalol dardlasha oladigan samimiy, dilkash do'stlari yo'q? Ishda bo'lsa odamlar unga bo'ysunadi, hech qachon aytganini ikki qilmay, izzat-hurmat qilayotganday bo'lib ko'rinadi, ish kuni tamom bo'ldimi, hatto u bilan hech kim gapirishmaydi ham... Shunday paytlarda Nurbek jomadondan fotosuratlarni olib, chiroqning xira yorug'iga tutib uzoq vaqt termilib qarardi.

Oynagul suratda ham chiroyli edi. Fotosuratdan uning sevimli atiri hidi anqib turardi.

Oynagul vazirlikda kotib bo'lib ishlardi. U yumshoq yo'lkalardan va to'shab qo'yilgan gilam ustidan yurishga ko'nikib qolganidanmi yoki tug'ma

go'zallikmi, uning yengil va ohista qadam tashlab yurishlari g'oyat latofatli edi.

Nurbek qo'riq yerlarga ketishga qaror qilganini aytib, yonidagi putyovkasini ko'rsatganda, Oynagul Nurbek kutganidek uning bo'yniga osilmadi.

– Sen yaxshi o'ylab ko'rdingmi? – so'radi Oynagul, peshonasini tirishtirib.

– Ha, nima edi?

– Shunday o'zim... – dedi va sekingina qo'shib qo'ydi: – Demak sen meni faqat so'zdagina sevar ekansan-da... – Oynagulning qalin kipriklari yosh bilan namlanib, ko'zlari yana go'zallik kasb etgan edi. Nurbek dovdirab qoldi, u buni kutmagan edi.

– Nima keragi bor buni, Oynaxon? Sovxozga ket-sa meni esdan chiqarib yuboradi, deb o'ylamagin sen va men u yerlarda sen bilan birga hayot kechirishimizni orzu qilaman.

Albatta, Oynagul qo'riq yerga borish haqida tezda bir qarorga kelmagan edi. Buni Nurbek ham unga maslahat solmagan edi. Avvalo joylashib, uy olish, keyin esa turmush qurish haqida so'z bo'lishi mumkin edi.

Nurbekni kuzatayotib, Oynagul unga o'zining fotosuratini taqdim etdi:

– Boraver, Nurbek, – dedi u zarda bilan lablarini cho'chchaytirib. – Bilaman, agar yodingga biron narsa tushib qoldimi, sira ham fikringdan qaytmaysan. Agar u yer yoqmay qolsa, o'zingni qiynab o'tirma, qaytib kelaver, men kutaman seni... Yana zavodda gap qilishadi, deb o'ylama, buning uncha ahamiyati yo'q... Ish hamma vaqt topiladi... Ha, aytganday, har ehtimolga qarshi, tentirab yurma, rayonda mening tog'am ishlaydi, mana uning manzili. Tortinib o'tirma, unga murojaat qilaver, hammasiga yordamlashadi u...

Biroq ma'lum bo'lishicha, Oynagul unga adashib boshqa adresni bergan ekan. Uning tog'asi qo'shni rayonda, janubdagi dovonda ishlar ekan. Nurbek buni keyinchalik mahalliy kishilardan so'rab bilib oldi.

Sovxoz kundan-kunga ko'z o'ngida yuksalib, obod bo'lib bormoqda edi. Nurbek bo'lsa hamon o'sha kunni – Oynagul bilan o'z taqdirini birlashtiruvchi porloq kunni orziqib kutayotgan edi.

V

Tog'ga bahor ancha kechikib keladi, uni orziqib kutish kerak, biroq, u o'z husn-jamolidan nishona ko'rsatdimi – darhol yer yuzini gul va ko'katlar sepi qoplab oladi.

Pastda, vodiya maysalar unib chiqadi, nihollar qomatini rostlab yaproq yozib, soya tashlay boshlaydi. O'shanda bahor navbatni yozga berib, o'zi esa yer betini chulg'ab olgan ko'k-yashil tUSDagi guldor ko'ylak barini ko'tarib sudraganicha tog'sari yo'l oladi.

Asil Rashidov tarjimai

MUNDARIJA

O'TAR QUSH NOLASI (<i>Suyun Qorayev tarjimasi</i>)	6
QIZIL OLMA (<i>Komila Nosirova tarjimasi</i>)	25
HAYOT-MAMOT (<i>Karim Bahriyev tarjimasi</i>)	44
RAQIBLAR (<i>Asil Rashidov tarjimasi</i>).....	77
OQ YOMG'IR (<i>Asil Rashidov tarjimasi</i>)	113
BAYDAMTOL SOHILLARIDA (<i>Asil Rashidov tarjimasi</i>)....	129

Adabiy-badiiy nashr

CHINGIZ AYTMATOV

O‘TAR QUSH NOLASI

Hikoyalar

Muharrir
Madina MAHMUDOVA

Musahhih
Ozoda BOTIROVA

Badiiy muharrir
Nasiba RAHIMOVA

Texnik muharrir
Umidbek YAXSHIMOV

Kompyuterda sahifalovchi
Dildora JO‘RABEKOVA

Litsenziya raqami: AI № 252, 2014-yil 2-oktabrda berilgan.

Bosishga 2017-yil 25.05 da ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 1\32.

Bosma tobog‘i 4,5. Shartli bosma tobog‘i 7,56.

Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qog‘ozi.

Adadi 10000 nusxa. Buyurtma № 135.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko‘chasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr bo‘limi – 147-00-14, 129-09-72.

Marketing bo‘limi – 128-78-43; 397-10-87; faks – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru